

FÖRR OCH NU

–Tidskrift för en folkets kultur och historia

INNEHÅLL NUMMER 4 2019

Ledare XI 1. Vår tids bildstormare; 2. San Francisco fallet. Mural-måleriets kunskap och teknik hotas: Skydda och rädda, dölja eller visa.....	3
KULTURHISTORIA & LITTERATUR	
Thomas Malm Sir Joseph Banks och Söderhavets Kleopatra.....	22
Finn Hultin Om Lu Wenfus roman Gourmén.....	61
AKTUELL POLITIK	
Michael C. Behrent Intervju med Jean-Claude Michéa.....	67
TIDSBILD	
Anders Björnsson ANTECKNINGAR – sensommaren 2019.....	81
RECENSION	
Anders Björnsson KODNAMN ONKEL – om spioneriet i Sverige under andra världskriget.....	85
VÅRA MUSEER	
Per-Olov Käll Litografiska Museet i Huddinge.....	88
Jan-Olof Erlandsson Trasmattor i Rättvik.....	89
VÅRA VÄNNER	
Stöd Julian Assange!	90

Förr och Nu är en kulturtidskrift som tidigare utkom mellan åren 1974 och 1996. Tidskriften var den gången en papperstidning i A5-format och utgavs med fyra nummer per år. Detta är ett försök att åter väcka liv i tidskriften, nu som webbtidskrift. Webbadressen är www.forrochnu.se.

Förr och Nu:s program och inställning uttrycks genom de fyra parollerna:

- Försvar för yttrande- och tryckfriheten
- För en folkets kultur
- För en folkets historia
- Antiimperialism

Varje artikelförfattare svarar dock själv för de åsikter hen framför.

REDAKTION:

Ulla-Britt Antman, Jan-Olof Erlandsson,
Jan Käll, Per-Olov Käll (ansvarig utgivare),
Anne Lidén

KONTAKT:

Redaktionen nås på red@forrochnu.se
eller adress
Förr och Nu
c/o Käll
Nya Tanneforsvägen 38 C
58242 Linköping

FÖRR OCH NU – Tidskrift för en folkets kultur och historia

ISSN 2003-329X

Digital lagring i LIBRIS tidskriftsarkiv,
Kungl. Biblioteket:

<http://libris.kb.se/bib/lw7c9nsdjc55x455>

Ledare

Beslutet av San Fransiscos skolstyrelse i juni 2019 att med vit färg låta övermåla – med andra ord förinta – den framstående rysk-amerikanske konstnären Victor Arnautoffs (1896-1979) kraftfulla muralmålningar från 1936 i George Washington High School har väckt bestörtning inom USA:s kulturliv och många har protesterat. Beslutet har sedermera ändrats till att istället täcka de historiskt betydelsefulla konstverken med panel. Den av allt att döma ännu inte slutgiltigt avgjorda konflikten beskrivs här av Per-Olov Käll, och i en efterföljande artikel berättar Anne Lidén om San Francisco-fallet i ljuset av muralmåleriets historia och teknik.

Vår tids bildstormare

AV PER-OLOV KÄLL

Bildstormare (eller ikonoklaster – ett ord bildat av den klassiska grekiskans *εἰκών* ”bild”, och *κλάω* ”slå sönder”) har det funnits gott om i historien. Människans bilder är ett känsligt och kontroversiellt kapitel. Bilder väcker inte enbart glädje, intresse och nyfikenhet; ibland framkallar de som bekant skandal, till och med vrede och hat och till den

grad att man understundom handgripligt förintat dem. Bildens historia är sannerligen inte en oskyldig berättelse om enbart konst och estetik!

Om man slår upp ordet ”bildstormare” i gamla ständigt lika utmärkta Nordisk Familjebok – Konversationslexikon och Realencyklopedi (Uggleupplagan, Stockholm 1905) hänvisas man till artikeln ”bilddyrkare”. Där läser man bland annat att:

Först i 8:e årh. begynte med den s. k. bildstriden 726–842 en allvarlig reaktion mot bilddyrkan. I tvenne edikt, af 726 och 730, förbjöd kejsar Leo III Isauriern (716–741) den s. k. ”proskynesis”, bruket att falla ned och kyssa bilderna och förvisade dem ur kyrkorna. Men denna bildstorm (”ikonoklasmos”) och all de s.k. bildstormarnas (”ikonoklasternas”) ifver åstadkommo föga djupgående verkningar gentemot den af bilddyrkarna (”ikonodulerna”), företrädesvis munkarna, ledda samt af påfvarna Gregorius II och Gregorius III understödda folkopinionen till bildernas förmån. Kejsar Konstantin Kopronymos (741–775) höll 754 i sin hufvudstad en talrikt besökt rikssynod, där bilddyrkan förklarades för afguderi och ett satans påfund i strid mot bibel och förnuft.

Nu var de östromerska kejsarna Leo III och dennes son Konstantin V Kopronymos (tillnamnet Kopronymos kan översättas med "skitnamn", vilket förmodligen säger en del om den principfast bildbekämpande Konstantin V:s folkliga popularitet) varken de första eller sista som önskade förbjuda avbildande bilder. Men denna artikel handlar inte om ikonoklasmens historiska rötter utan om de bildstormare som ännu idag uppträder i vår del av världen, där de fria konsterna påstås blomstra.

I efterhand kan vi konstatera att 1930-talet var ett av historiens dynamiska och nyskapande decennier. Världen präglades inte bara av sammanbrottet på Wall Street 1929, Hitlers och nazisternas maktövertagande i Tyskland 1933 och den japanska imperialismen brutala överfall på Kina 1937; det var också en tid av

originellt politiskt nytänkande och konstnärlig förnyelse. Som en del av Roosevelts New Deal-politik inrättades Works Progress Administration (WPA, senare omdöpt till Works Project Administration) med uppgift att inrätta beredskapsarbeten för det stora antalet arbetslösa i depressionens USA. En del av dessa projekt var inriktade mot konstnärliga utsmyckningar och bestod bland annat i att framstående konstnärer fick till uppgift att uppföra muralmålningar i officiella byggnader [1]. Till de konstnärer vars verk förblivit såväl beundrat som kontroversiellt ända in i våra dagar hör den rysk-amerikanske muralmålaren Victor Mikhail Arnautoff (1896-1979).

Arnautoff, son till en rysk-ortodox präst och en mor som härörde från Dons kosacker – vilka av tradition utmärktes genom sin trohet mot tsardömet och den ortodoxa kyrkan – föddes i närheten av staden Mariupol i sydöstra Ukraina. Även om den talangfulle konstnären så småningom under inflytande av kollegan och lärofadern Diego Rivera politiskt utvecklades till kommunist, var hans ursprungliga ideologiska hemvist snarast den rakt motsatta. Under Första världskriget stred han som kavallerist i tsar Nikolaj II:s armé och medaljerades vederbörligen för tapperhet. Efter oktoberrevolutionen 1917 anslöt han sig till den kontra-revolutionära serbiska vita ar-

mén, men då dessa var föga framgångsrika mot de bolsjevikiska styrkorna lämnade han 1920 sin trupp och tog sig över gränsen i nordöstra Kina. I Kina, där han kom att leva i fem år, sökte han odla sin konstnärliga förmåga men fattigdom tvang honom att åter söka sig till militäryrket. Han träffade även i Kina sin hustru, Lydia Blonsky, med vilken han fick tre söner.

Senhösten 1925 fick den då 29-åriga Arnautoff möjligheten att börja studera vid California School of Fine Arts i San Francisco, (idag San Francisco Art Institute). En generös svärfar bekostade hans studier. Där studerade han bland annat måleri för Gertrude Partington Albright (1874-1959 [2]) och skulptur för Ralph Stackpole (1885-1973). Han imponerade så till den grad på institutets kollegium att han redan första året erhöll stipendium som främsta elev. Umgänget med amerikanska vänsterintellektuella fick Arnautoff att politiskt orientera sig i socialistisk riktning. 1929, när hans amerikanska studentvisum gick ut, flyttade han till Mexiko dit han även lät hämta över familjen från Kina.

I Mexiko kom han genom sin lärare Stackpoles förmedling i kontakt med den store muralmålaren Diego Rivera (1886-1957), något som kom att påverka honom både konstnärligt och politiskt. Rivera var kommunist

och hade genom sin judiskt kosmopolitiska bakgrund lärt sig ryska, vilket får antas ha underlättat kommunikationen mellan de två. Rivera tycks snabbt ha fått stort förtroende för Arnautoffs förmåga och överlät snart på honom att på egen hand arbeta vidare med muralmålningar i bland annat Palacio Nacional i Mexiko City under det att Rivera själv begav sig till San Francisco för andra uppdrag. Rivera betonade att Arnautoff borde undvika att måla på "det europeiska sättet" och istället söka inspiration i den ursprungliga folkliga mexikanska konsten. Med en formulering från Arnautoffkännaren professor Robert W. Cherney

"hade [Rivera] utvecklat en distinkt artistisk stil baserad på förenklade figurer och djärva färger, som han tillskrev inflytandet från aztekernas muralmålningar" [3].

År 1931 återvände Arnautoff med familj till San Francisco. Han fick där beställningar på flera betydelsefulla fresker, bland annat i Palo Alto Medical Clinic och, inom ramen för ett PWA-projekt, utsiktstornet Coit Tower i San Francisco, (se vidare Anne Lidéns artikel om muralteknik nedan). Under dessa år utförde han också de idag omstridda muralmålningarna i George Washington High School i San Francisco. Den av fotografier att döma praktfulla skolan i neoklassisk funkisstil

öppnades 1936, och Arnautoff gavs uppdraget att dekorera väg-garna i foajén med bilder ur George Washingtons liv, (*Life of Washington*). Uppdraget skulle

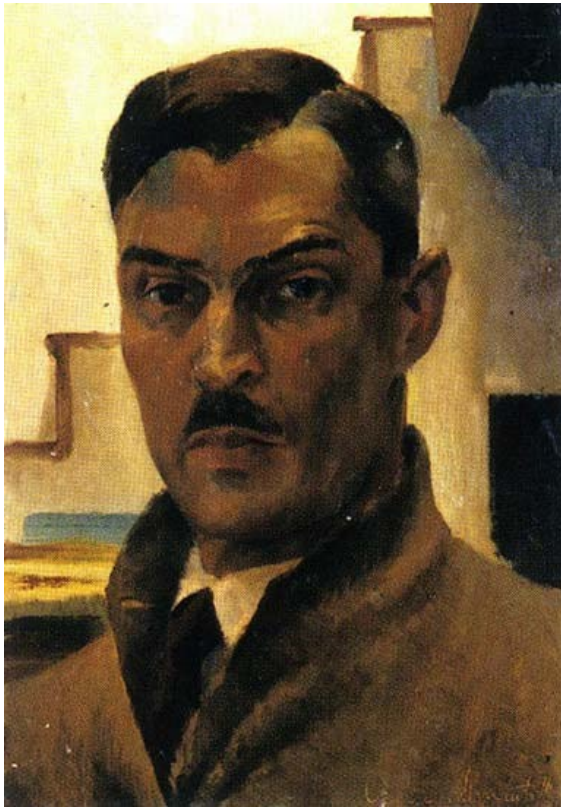

Bild 1. Victor Arnautoff, "Självporträtt", olja, 1941. Ryska Muséet, S:t Petersburg.

bli hans största i sitt slag och omfattade ett dussin målningar [4]. Arnautoff valde dock att ge sin egen kritiska tolkning av Förenta Staternas förste president och frihetshjälte. Han påminde om att Washington inte bara stridit för de vita kolonisternas självständighet utan själv tillhörde klassen av slavägare. När han skildrar George Washingtons hem Mount Vernon – en plantage vid Potomacfloden i Virginia – placerar han svarta slavar i centrum av scenen. Han påminner också om

att det unga landets expansion västerut skedde på bekostnad av de ursprungliga invånarna, det vill säga indianerna. Denna dubbelhet mellan konstitutionens "*all men are created equal*" och det dagliga livets rasism har från början präglat USA [5].

Bild 2. George Washington High School i San Fransisco. Skolan invigdes 1936. [Källa: Wikipedia Commons]

Dessa djärva målningar har inte överraskande varit kontroversiella redan från början men först nu, drygt åttio år efter deras tillkomst, har de hamnat i centrum för en bitter och infekterad strid mellan skolorgan, allmänhet och konstnärliga institutioner i Kalifornien. Den bisarra konflikten inleddes i juni i år med att San Franciscos skolstyrelse fattade beslutet att måla över Arnautoffs fresker med vit färg.

Som skäl angavs att många av skolans elever (och deras föräldrar) känt sig frustrerade över att nationens fäder så brutalt koplades samman med slaveri och folkmord. Man kan misstänka att denna redovisade frustration

antagligen beror på att många amerikaner helt enkelt är okunniga om sin egen historia. Efter starka protester från den svarta medborgarrättsrörelsen *National Association for the Advancement of Colored People* (NAACP), liksom från professor Dewey Crumpler (som i slutet av 60-talet kompletterade Arnautoffs verk med ytterligare några muralmålningar), ändrades beslutet i augusti till att man istället för att förinta målningarna, som ju en övermålning innebar, skulle låta täcka över dem med panel.

Bild 3. Washington instruerar sin förvaltare som är vakt över slavar på hans plantage.

Men protesterna har fortsatt. Enligt den senaste uppgiften (oktober 2019) är ärendet nu på väg till San Franciscos överrätt för avgörande.

Den kloka författaren Diana Johnstone kommenterade i somras konflikten i en artikel:

”Under den era som präglades av Kommittén för O-Amerikansk Verksamhet [House of Un-American Activities Committee, HUAC] och den berusade Joe McCarthys framfart väckte sådana rödfärgade WPA-

projekt, som exponerade de mindre ärorika sidorna av republikens födelse, misstänksamhet och fientlighet. Likväl överlevde Arnautoffs muralmålningar Nixons, HUAC:s och McCarthys häxjakt. Det krävdes identitetspolitik för att ropet på deras destruktion skulle höjas.” [6]

Bild 4. Se vidare Anne Lidéns artikel.

Bild 5 a. Se vidare Anne Lidéns artikel.

NOTER

[1] Amerikanska WPA hade i Sverige sin motsvarighet i den 1914 inrättade så kallade Arbetslöshetskommissionen (AK). Litterärt har AK-arbetet skildrats bland annat av författaren Allan Eriksson (1916-63) i romanen *Vägen vi byggde*, utgiven på Gebbers förlag 1946.

[2] Uppgift från Wikipedia. Andra källor anger 1883-1953.

[3] Robert W. Cherney, "No proven Communist should hold a position at Stanford" Victor Mikhail Arnautoff, the House Un-American Activities Committee, and Stanford, *Sandstone & Tile*, Fall 2013, Stanford Historical Society, Volume 37, Number 3 (<https://web.archive.org/web/20140809083806/http://historical.society.stanford.edu/pdfST/ST37no3.pdf>)

[4] Vi som hade förmånen att gå i skolan på 50-talet minns att de då ofta snygga och ljusa byggnaderna i gult eller rött tegel inte så sällan hade dekorativa väggmålningar i matsalar eller aulor. Målningar man kunde vila ögonen på medan man åt eller förstrött lyssnade till ett uppbyggligt tal av rektor. Hur det är med den konstnärliga utsmyckningen i dagens skolor vet jag inte.

[5] Victor Arnautoff och hans hustru blev amerikanska medborgare. Mellan 1938 och 1962 arbetade han som lärare vid Institutionen för konst vid Stanforduniversitetet i Kalifornien. Hans öppet deklarerade kommunistiska övertygelse ledde till att han kallades till förhör inför House of Un-American Activities Committee (HUAC) och krav höjdes på hans avsked från Stanford. Fakulteten stödde honom dock och han kunde behålla sin

anställning. Efter att hans hustru avlidit drog han sig tillbaka från Stanford och flyttade 1963 tillbaka till Sovjetunionen.

[6] Diana Johnstone, "The San Francisco Murals and the Suicide of the Left", *The Unz Review: An Alternative Media Selection*, June 30, 2019 (<http://www.unz.com/article/the-san-francisco-murals-and-the-suicide-of-the-left/>)

San Francisco fallet. Muralmåleriets kunskap och teknik hotas: Skydda och rädda, dölja eller visa?

AV ANNE LIDÉN

Idag hotas det konstnärliga muralmåleriets kulturarv i världen av många faror, förutom naturligt slitage av väder och vind och tidens tand. Massturismens skaror av människor utsätter ovärderliga konstverk och platser för skadlig påverkan. Väggmålningarnas ömtåliga pigment kan ta skada av utandningsluft, smuts och damm från de många besökarna. Det hårda besökstrycket kräver reglering. De ansvariga myndigheterna ställs då inför frågan:

Måste vi skydda och dölja – eller ska vi visa?

I vissa fall tvingas man stänga platsen och därmed hålla bildkonsten dold. En relevant lösning blir då istället att öka de digitala visningsmöjligheterna, vilket man gör med franska svåråtkomliga grottor. Men det kan också röra sig om helt andra hot, exempelvis när en ny generation åskådare eller nya makthavare finner en äldre generations bildkonst förlegad och svårförståelig, eller felaktig och farlig. Då kan man av ren rädsla och moralpanik ta bort eller måla över. På så sätt lägger

man historien tillrätta för den nya smakens skull. Behöver man vara rädd för andra tiders bilder, eller handlar om att kunna inta ett kritiskt förhållningssätt till artefakter och bildkällor?

I anslutning till ledarens text av Per Olov Käll ovan, ”Vår tids bildstormare”, som behandlar de hotade freskerna i skolan i San Francisco, vill jag ge några exempel på muralmåleriets historiska tekniker och historiska tradition. Artikeln tar även upp några av de konstverk som varit dolda, nedsmutsade eller övermålade, från grottmålningar, gravar och hällristningar, väggar i egyptiska och antika tempel till medeltidens och renässansens kyrkvalv. Genom en varsam restaurering och friläggning kan dessa upptäckta verk visa en rik skatt av bilder med ny historisk och konstnärlig kunskap. De illustrerar vad vi kan gå miste om när konstverk förstörs.

Våga visa även det problematiska kulturarvet!

I fallet med de 13 scenerna ur president Georg Washingtons liv (1732-1799) som konstnären Victor M. Arnautoff (1896-1979) fick i uppdrag att måla 1936 i Georg Washington High School (GWHS) med 2 500 elever i San Francisco, uppkallad efter ”nationens fader”. [**Bild 1-5**] Här handlar det inte om ett riskabelt besökstryck utan om ett speciellt

hot mot bildkonsten. Det rör sig om en medveten så kallad vitmålning, "whitewashing", en typ av bildstorm. Skolans och stadens politiska ledning, Board of Education, har nämligen i juli detta år fattat ett beslut att måla över dessa konstverk, ett som man bedömer olämpligt bildmaterial (SFUD 2019-07-05; SFH memo 2019-07-16). Man motiverar förslaget med att några av konstverken skulle "glorifiera" slaveriet i den amerikanska historien, vilket skapat "otrygghet". Olika grupper hade nämligen funnit motiven i bilderna "stötande" och elever känt sig "utsatta" och "nedvärderade" av stereotypa framställningar och våld. Kritik från bland annat minoriteter och ursprungsbefolkning, "First nation" och "Reclaiming Native Truth", hade i många år riktats mot att bilderna framställer en alltför inskränkt bild av nationen, att de inte speglar bredden i landets mångkulturella historia. Aktivistgrupper riktade dock sitt hat mot själva konstverkets bilder. Men behovet av nya konstverk som skildrar andra medborgerliga perspektiv lyftes också fram.

En granskning av de historiska scenerna ur presidentens liv "Life of Washington" visar att de utgör en saklig realistisk historisk skildring. Huvudrollen intas av en vit man, en mäktig slavägare från östkusten, även om slavar och indianer markeras av konstnären. Men det utgör knappast

en glorifiering av våldet (Art and Architecture). Resultatet kan dock bli att skolrådet genom övermålning döljer oroande och "svåra" historiska fakta om slavsystem och ursprungsbefolkning.

Bild 5 b. En av scenerna skildrar den brutala erövringen av indianernas territorier. Vita beväpnade trappers kliver över en besegrad död indian. I bilden syns Washingtons hand, denne står och pekar västerut. Detalj. (Foto Public Domain).

Är det en alltför informativ realism i sig som de finner stötande och opassande? Idealistiska ord om att skydda skolelevernas identitetskänsla och värna om den "goda saken" kan därmed bidra till att man på så sätt lägger historien tillräta. Att man försöker visa historien som man anser att den borde ha varit. Mot övermålningsbeslutet står dock principen om bevarandet av konstnärliga kulturarvet. Konservatorer varnade tidigt för att konsekvenserna skulle bli en permanent förstörelse av Arnatautoffs verk: "overpainting would be an act of vandalism" (Shank 2019).

Skolrådets beslut har mötts av omfattande kritiska diskussioner

i massmedia under sommaren och hösten både i USA och i andra länder, inte minst med tanke på att skolans konstverk ingått i en stor satsning i den offentliga bildkonsten i New Deal och Federal Art Project. (Smith 2019-07-26; Dafoe 2019-08-14; Bogart 2019-09-16 2019). Se ovan om kritiken från NACCP. I oktober började därför skolrådet backa i frågan och lämnade ett nytt förslag. Istället för att bli övermålad skulle de kunna täckas över med träpanel och visas digitalt. Men den komplexa frågan är inte avgjord och ärendet väcker stort intresse, olika principer och intressen vägs mot varandra. Om San Francisco-skolans konstverk blir övermålad och förstörda skulle vi inte bara gå miste om verkets stora konstnärliga värde i 1930-talets offentliga konst-satsning, utan även ge upp principen om skydd av konstverk.

I fallet med Victor Arnautoffs bilder kan det även röra sig om en typ av pedagogisk-politisk censur. Kan det vara fråga om att elever och lärare ska skyddas från en alltför realistisk och figurativ konst som uppfattats som påträngande och politiskt misshaglig? Konstnären Victor M. Arnautoff (1896-1979) hade kommit från Ukraina och Kina innan han 1925 började på konstskolan California School of Fine Arts i San Francisco för studier i måleri och skulptur. Han fick 1929 uppdraget att bli assistent åt den mexikanska

muralmålaren Diego Rivera (1886-1957), som tillhörde den radikala "muralismorörelsen". Rivera hade även flera offentliga uppdrag i USA och hans realistiska och politiska fresker väckte motstånd. Så småningom fick Arnautoff amerikanskt medborgarskap, men som aktiv kommunist drabbades han senare av den antikommunistiska förföljelsen under 1950-talet. Detta kan ha bidragit till att hans verk blir ifrågasatta, se ovan Diane Johnstones kommentar, (not 6).

Bild 6 a. Victor Arnautoff arbetar tillsammans med sin assistent på en av freskerna i sviten "City Life" i Coit Tower, 1934. San Francisco. (Foto Public Domain)

I den globala urbaniseringen under 1900-talets början uppfördes mängder av offentliga byggnader som järnvägsstationer, sjukhus, posthus, skolor och bib-

liotek. Dessa lokaler skulle prydas med storskaliga konstverk, likt äldre tiders kyrkor, men nu som ett led i en sekulär folkbildning. Konstskolor lade fram ambitiösa program för väggmåleriets grundläggande tekniker, och många arkitekter och konstnärer deltog i ett kollektivt arbete vid dessa byggnader. I sina studier av det mexikanska väggmåleriets tekniker och motiv hade Arnautoff utvecklat sin kunskap i fresktekniker. När han återvände till San Francisco utförde han på 1930-talet flera stora uppdrag, bland dem sviten "City Life" i Coit Tower 1934. I arbetet med de offentliga freskerna, såsom i GWHS-skolan, samarbetade han med assistenter, murare och snickare. [**Bild 6 a-b**]

Bild 6 b. Victor Arnautoff målar 1936 på en av freskerna i sviten "Life of Washington" i Georg Washington High School, San Francisco. (Foto Public Domain)

Freskteknik innebär att man målar med vattenlöst pigment direkt i den våta putsen, ytlagret som anlagts på väggens mur. När det torkar ingår färgen en kemisk förening med putsen, vilket gör målningen mycket stabil och hållbar. På den torra målningen kan man sedan lägga på ytterligare färg för skuggor, effekter m.m. Även på de svenska konstskolorna fick konstnärerna studera de traditionella freskteknikerna på 1930- och 40-talen, vilket Sven Ljungbergs monumentalkonst visar prov på, se nedan (Lidén 1986). [**Bild 12.**]

Muralmåleriets konstnärliga tekniker och traditioner har en lång historisk bakgrund och nedan ges exempel på olika varianter som använts. Bildstormar, bildcensur och övermålning, "white-washing", har inträffat många gånger i historien och jag lyfter här fram några exempel.

MURALMÅLERIETS TEKNIKER. EN BAK- GRUND

Lusten att måla och pryda klippor, murar och väggar har varit central i människans utveckling av ett bildspråk. Utgrävningen av Blombosgrottan i Sydafrika visar att människans bildskapande är en 100 000 år gammal tradition, och konstverk funna i Indonesien och Tyskland går tillbaka till 40 000 år f. Kr. (Se min ledare i Förr och Nu nr 4:2018.) De äldsta målningarna har varit dolda un-

der många tusentals år och inte blivit kända förrän i modern tid, exempelvis spanska och franska grottmålningar som hittades på 1800-talet och i början av 1900-talet. Runt om i världen hade man i århundraden sökt efter forntida kulturer och alltfler platser med bildkonst på klippor och hållar, grottor och gravar dokumenterades (Gombrich). Måleritekniker registrerades och färgrester konserverades med vetenskapliga metoder. Grottmålarnas skickliga teknik i djurframställning imponerade på omvärlden, och de motbevisade med kraft alla dåtidens utvecklingsteorier om att forntidens folk på något sätt skulle ha varit primitiva och "lägre stående" varelser.

Bild 7. Lejon på jakt. Grottmålning i Grotte Chauvet, Vallon-Pont-d'Arc, Frankrike, 18 000-20 000 år f. Kr. (Foto Public Domain).

När de realistiskt formade djurbilderna i Grotte Chauvet i Frankrike upptäcktes 1994 tvingades man även ompröva kunskapen av Europas forntida fauna för 20 000 år sedan [**Bild 7**]. Bland framrusande mammutar,

hästar, björnar, renar och bufflar förekom även noshörning och elefant samt lejon, hyena och panter, bilder som fick snabb spridning (Rosén 1995). Målarna utnyttjade pigment som järnoxid, träkol, sot, rödockra och gulockra för svarta konturer och färgfält, lösnings- och bindemedel kunde vara vatten, saliv eller animaliskt fett och lim. För teckning och målning utnyttjades bergens och klippornas ytor och former för att skugga och förstärka bilden av djurens kroppar och rörelser.

Väggmålningarnas figurer och scener i egyptiska gravar uthuggna djupt nere i berggrunden var menade för "evighetens rike" och blev därför förseglade och dolda. När de välbevarade färgrika gravbildernas figurer och tecken i bildskrift upptäcktes, gav de en rik kunskap om tidens bildkonst och hur människor en gång levde och tänkte, om deras trosföreställningar och seder. Mineraler som innehöll koppar, järn och kalk gav mer utvecklade pigment som blått och grönt, och man använde hållbar vaxteknik. Färgen målades direkt på torr sten eller puts. Andra typer av byggnader som tempel var mer tillgängliga och de blev därmed slitna och utsatta för tidens tand. Även om färgen försvunnit fanns bevarade väggreliefer kvar med figurativa berättelser.

En av de äldsta exempel på muralmaleri med en freskteknik där

man målat med pigment direkt i den våta putsen, *al fresco*, är bilden av fiskaren från 1550 f. Kr. på Thera, Akroteri, i Grekland, räddad från vulkanutbrott [**Bild 8**]. En rik bildskatt av muralmålningar upptäcktes i den grekiska och romerska antikens dolda gravar, villor och tempel, bland annat i Etrurien och Pompeji.

Bild 8. Fiskaren. Freskmålning från Thera, Akroteri, 1550 f. kr., Grekland. Arkeologiska Nationalmuseet, Aten. (Foto Public Domain)

Dyrbara pigment utvecklades för större variation av färgnyanser, azurit, cinnober, malakit, kobolt, lapus lazuli, ultramarin med mera. De skulle rivas för att blandas

med bindande limämnen och emulsioner som mer snabbtorkande oljor, såsom äggolja, kasein, gummi arabicum eller vax, enkaustik. Medeltidens temperateknik innebar att underlaget grundades med gips, krita och lim, men när temperafärgen torkade blev den emellertid matt. När oljemåleriet med långsamtorkande olja, såsom linolja, på pannå och duk introducerades, kunde man få mer lyster i färgnyanserna.

Bild 9. Nattvarden. Leonardo Da Vinci. Muralmålning i *al secco*-teknik, 1495-1498. Klosterkyrkan Santa Marie delle Grazie, Milano. (Foto Public Domain)

LEONARDOS OCH MICHELANGELOS FRESKER – RÄDDADE AV RESTAURERINGAR

Målningstekniker för att måla på väggar och murar kan variera, från *al secco*, *mezzo fresco* till *al fresco*. Man kunde måla *al secco* med färgen blandad i kalkvatten direkt på torr kalkputs, det vill säga vått på torrt. En av de mest kända muralmålningarna i *al secco*-teknik är bilden av Nattvarden i klosterkyrkan Santa Maria delle Grazie i Milano, som målades 1495-1498 av Leonardo da Vinci (1452-1519), en av Italiens

stora mästare (Gombrich s. 296) [**Bild 9**]. Eftersom färgen lades ovanpå putsen blev målningen mindre hållbar och färgskikt kunde lätt flaga av, varför det genom århundraden gjorts många restaureringar för att säkerställa målningens status. Det ansågs vara ett mirakel att kyrkan klarade sig från att bli sönderbombad under andra världskriget, och Leonardos målning gjorde stort intryck på den svenske muralmålaren Sven Ljungberg under hans studieresa efter kriget 1950 (Lidén 1986). Platsen är nu klassad av Unesco som världsarv, men på grund av riskerna med slitage från besökare får dock bara små turistgrupper åt gången besöka kyrksalen för kortare stunder.

En muralmålning med mer hållbara färglager skapades, när man istället målade, *al fresco*, med det vattenlösta pigmentet direkt i ett vått nylagt ytskikt, *intonaco*, av kalkputsen på muren, det vill säga vått i vått. Därför har *al fresco*-tekniken, fresk, blivit en samlande beteckning för muralmåleriet. Det mest kända konstverket med denna hållbara teknik är de stora freskerna i takvalv och väggar på Sixtinska kapellet i Vatikanen, vilka utfördes 1509-12/41 av skulptören och målaren Michelangelo Buonarroti (1475-1564) på beställning av påven Julius II. (Gombrich s. 303-315; King s. 51 ff, s. 212 ff, s. 311). Detta stora typo-

logiska bildprogram med Gamla och Nya testamentet har över 340 figurer fördelade på 40 scener, vilka fyller alla delar av takvalven, övre delen av väggen ovanför fönstren samt hela altarcappellen. Den nedre delen av väggarna hade tidigare pryts med målningar av en rad andra framstående konstnärer efter att kapellet stod färdigt 1480. (Nära 50 m långt, 14 m brett och över 20 m högt.) I detta kapell har påven, kardinaler och präster, haft sina mässor och möten, och det står ännu idag i fokus när kardinalerna stänger in sig inför valet av ny påve.

För att Michelangelo skulle kunna utföra det omfattande arbetet med takmålningarna byggdes en flyttbar träställning, som vilade på stöd i muren högt uppe på väggen och som kunde flyttas allteftersom arbetet fortskred. Alla bilder var förberedda med teckningar på kartonger och överfördes till muren med *spolvere*-teknik med kolstoff. I en del fall tecknade Michelangelo figurerna direkt på muren. Här uppe på ställningen kunde arbetet planeras, den våta putsen och alla färger iordningsställas. Varje dag lades den våta kalkputsen på ytlagret just för den bildsektion som skulle målas den dagen, en så kallad *giornata*. Då kunde han måla direkt i putsen med färgen löst i kalkvatten, "*buon fresco*", så att pigmenten trängde in på djupet i putsen. När putsen tor-

kade hade pigmenten ingått i en kemisk förening med putsen, vilket gav en djup lyster åt målningen. På den torkande bilden kunde han därefter med penseln gå över med schumrings-teknik för effekter och skuggningar. När hela taket stod färdigt 1512 hade Michelangelo visat sitt mästerverk i freskteknik, men han återvände sedan för att 1541 fullborda altarväggen med Yttersta domen.

Bild 10 a. Den delfiska sibyllan. Michelangelo Buonarroti. Muralmålning i al fresco-teknik, 1509-1512. Sixtinska kapellet, Vatikanen, Rom. Målningen är täckt av äldre beläggningar, sot och vaxfett. Före restaureringen 1986. (Foto Public Domain)

Under århundraden har Sixtinska kapellets målningar blivit mycket påverkade av den stora användningen av vaxljus som förekommit i kapellet, den feta röken har avsatt vaxfett och sot som tillsammans med smuts och damm gjort alla bilder mörka och grå [**Bild 10 a**]. Till detta har även äldre tiders beläggning av olika medel bidragit. Alla konstnärliga och vetenskapliga studier av Michelangelos måleri har i hundratal år följaktligen varit baserade på dessa smutsiga gråtonade bilder. När Sven Ljungberg reste till Italien mitt under brinnande krig 1940, som han skriver om i boken *Debut* 1977, var hans allra första studiemål Michelangelos Yttersta domen (Ljungberg 1977). Efter andra världskriget har man uppmärksammat målningarnas dåliga tillstånd, vattensador, mögel och hotande sprickor har noterats. Därefter har sedan 1960-talet noggranna förberedelser och analyser gjorts av Michelangelos ursprungliga tekniska metoder och även äldre fernissa och påmålningar. Vatikanmuseets ledning fick en god kunskap om målningarnas status. Under 1980-talet påbörjades en fjortonårig genomgripande restaurering med japansk finansiering, där man kunde rensa och tvätta bort de gråa, feta smutslagren och frilägga bilderna från tidigare pålagda medel [**Bild 10 b**]. 1986 var en del av arbetet färdigt och man kunde nu jämföra takbilderna före och efter restaureringen.

Bild 10 b. Den delfiska sibyllan. Michelangelo Buonarroti. Muralmålning i al fresco-teknik, 1509-1512. Sixtinska kapellet, Vatikanen, Rom. Målningen frilagd från äldre beläggning och sotlager. Efter restaureringen 1986. (Foto Public Domain).

Medan den avslutande restaureringen pågick bjöds världens kyrkliga dignitärer, museianställda, konsthistoriker, arkeologer, konstnärer, press och media in till visningar av Sixtinska kapellet. Bilder spreds och böcker publicerades snabbt, men restaureringen blev även ifrågasatt (Gombrich; King). Som konststudent i Rom på 1960-talet hade jag sett de dystra grå målningarna, men som forskningsstudent 1991 kunde jag göra täta besök i Vatikanmuseet och Sixtinska kapellet för att studera hela bildprogrammets prakt, vilket blev en enorm konstupplevelse. Jag fick också

förmånen att få studera den avslutande restaureringen som pågick på altarväggens enorma målning av Yttersta domen. Vår professor Torgil Magnuson berättade livfullt för oss studenter om hur internationellt ledande konsthistoriker fått se de ”nya” återuppväckta bilderna på plats i kapellet. Sensationen blev stor och det stod klart för alla att Michelangelo var en mästerlig målare. De som anat detta triumferade. Men de som bestämt hävdade och gjort karriär utifrån, att han ”bara” varit tecknare och skulptör och en ”sämre” målare, blev nu totalt motbevisade av all färgrikedom de bevittnade. Vi fick höra om deras chocktillstånd, bleknande ansikten och svimningsanfall som inträffat, till och med en hjärtinfarkt. Professorn konstaterade: *”Nu måste alla tänka om och alla böcker om Michelangelo skrivas om”*.

Kapellet återinvigdes 1994 av påven Johannes Paulus II, nu med en ny klimatanläggning, men allt stod klart först 1999. Michelangelos ursprungliga starka och lysande färgnyanser kunde framträda i all sin prakt, hela kyrkorummet hade förvandlats inför världens ögon. Det Sixtinska kapellet som ingår i Vatikanmuseet hör till världens mest kända besöksmål med 5 milj. besökare om året, 10 000-20 000 per dag. Trots klimatanläggningen blir slitaget stort av detta besöksstryck, och frågan om det

krävs en hårdare reglering av tillgängligheten är ständigt aktuell.

REFORMATIONENS ÖVERMÅLNINGAR. FRILÄGGNING AV KALKMÅLNINGAR I BRÖNNESTADS KYRKA 1980.

Katolska kyrkans praktfulla kyrkoutsmyckningar i guld och starka färger skulle bli utsatta för en hård bildstorm genom 1500- och 1600-talens protestantiska reformation i norra Europa, inte minst av kalvinisterna. Kyrkorna skulle rensas från bilder som uppfattades som papistiska avgudabilder, och i denna kris förlorade konstnärerna många uppdrag, (Gombrich). Altarskåp och skulpturer togs bort och kyrkvalvens dekor blev övermålad med vit färg. Eftersom antikens vittrade bevarade byggnader och skulpturer ofta hade förlorat sin ursprungliga bemålning, hade en missuppfattning uppstått hos 1700-talets antikvarier, att dessa varit ljusa och vita och monokroma från begynnelsen. Vitheten kopplades ihop med demokratin och upplysningstanken, den ädla själens bildning och revolutionens kamp mot den katolska kyrkans makt. På så sätt förstärktes en negativ syn på den katolska kyrkokonstens färgrikedom och på medeltidens kyrkliga kulturarv. Vita kyrkväggar blev idealet, som i Nieuwe Kerk i Delft.

I Norden fick inte reformationens bildstorm samma genomslag och därför finns här mer polykrom kyrkokonst bevarad i medeltida och efterreformatoriska kyrkor. En del kyrkvalv övermåldes dock även här och vita kyrkor byggdes, ”Tegner-lador”. Under slutet av 1800-talet och början 1900-talet kom en positiv omprövning av medeltidens konst bland annat genom konsthistoriker och Arts and Crafts-rörelsen i England. Successivt kunde valvens bilder friläggas. Ett exempel på detta är Brönnestad Mariakyrka i norra Skåne, vars kyrkvalv byggdes på 1440-talet.

Bild 11. Jesus lär sig gå med gästol med hjul. Josef hjälper honom och Maria syr på Jesu klädnad. Bevarade konturbilder i kalkmålningar frilagda 1980 i Maria kyrkans valv från 1440-talet. Brönnestad kyrka. (Foto Svenska kyrkan)

De medeltida målningarna frilades så sent som 1980 och det visade sig att en hel del färgfält för-

lorats men figurernas konturer kunde bevaras (Medeltidsmästarnas färgval s. 38; Svenska kyrkan).

Genom friläggningen av kyrkovalven i Brönneustads kyrka framträdde en rik bildvärld som skapade stor sensation. Det visade sig att ett av valven hade framställningar ur Jesu barndom, bilder som visade sig vara helt unika. Särskilt uppmärksammas är bilden av heliga familjen, när Jesus lär sig gå med en liten gästol på tre hjul [**Bild 11**]. Medan Josef hjälper Jesus med gästolen sitter Maria och syr på Jesu klädnad. I dessa medeltida scener skildrades Jesu uppväxt på ett sätt som givit en ny syn på barn-
domen i historien. Detta exempel visar hur värdefullt det är att bevara ett historiskt kulturarv. Eft-

Bild 12. Livsvandring. Muralmålning i al fresco-teknik. Sven Ljungberg 1957-58 i samarbete med stuckatören Nino Defendi. Värnamo kapellkrematorium. I centrum står människans oro och böner, omsorgen om barnen. Bland porträtten finns författaren Ivar Lo-Johansson i vitt hår och skägg, strax intill porträttet av Sven Ljungbergs mor och släktingar. (Foto: Svenska kyrkan)

ersom man inte funnit några grafiska förlagor, något som annars var vanligt förekommande, kan

Brönneustads scener verkligen skildra barnens roll i ett senmedeltida vardagsliv i Skåne.

”BOWDLERISMEN” OCH BILDCENSUR I MEDIA

Den europeiska reformationens bildstorm och bildcensur samt strävan efter vithet och renhet, påverkade även synen på litteraturen. Det kan jämföras med ”*bowdlerismen*”, uppkallad efter uppfostringsandan hos den brittiske Dr Thomas Bowdler (1754-1825), som tillsammans med sin syster Harriet lät publicera världsförfattaren William Shakespeare i kristet-moraliskt anpassade och tillrättalagda ”familjevänliga” utgåvor, ”*The Family Shakespeare*” (1807-1818). (Bowdler 1818). För att familjernas uppväxande barn och vårdande kvinnor inte skulle riskera att möta Shakespeares svordomar och ”vulgärt” blasfemiska språk, tog man bort hela stycken av hans ursprungliga text. Mycket arbete lades ned på att byta ut hans ord till mindre laddade och ”vulgära”. Allt gjordes i patriarkalisk pedagogisk nit och utifrån en kristen sexualmoralisk syn ville man skydda barns och kvinnors sinnen. Att dessa censurerade utgåvor av Shakespeare sedan blev populära och spridda under den viktoriaiska epoken är inte förvånande med tanke på att det passade den tidens pryda dubbelmoral och sexualskräck. Eftersom det rör

sig om en manlig författare som blivit censurerad, ”expurgated”, säger man att Shakespeare blivit ”snöpt” eller ”kastrad”.

I dagens amerikanskt styrda medievärld har ”bowdlerismen” och den pedagogiska sexualmoralismen fortfarande ett starkt inflytande över synen på censur och yttrandefrihet. Man hör dagligen programledare tala varnande till deltagare: ”*This is a family program!*”. På samma sätt säger även svenska programledare: ”Detta är ett familjeprogram!” Mot bakgrund av bildcensurans hämmande tradition är det viktigt att ständigt kämpa för konstverkens skydd, yttrandefrihet och handlingsutrymme för konstnärer. Bildstormare till trots måste myndigheter, museer och skolor föra diskussioner kring ”svåra” frågor, öppna en debatt och våga visa även det problematiska konstnärliga kulturarvet.

LITTERATUR

Bowdler, Thomas (1818). *The Family Shakespeare*. London.

Dafoe, Taylor (2019). “In a Reversal, the San Francisco School Board Has Voted to Cover, Not Destroy, a Series of Controversial High School Murals” (Artnet news 2019-08-14), Hämtad 2019-12-08) (<https://news.artnet.com/art-world/san-francisco-mural-controversy-vote-1625311>). (Hämtad 2019-12-05)

SFH -memo: Georg Washington High School. “Life of Washington” mural. Technical solutions, Building consensus, Resources. SFH-memo-to-SFUSD-Options-for-Life-of-Washington-Mural-Updated-7.16.19. (pdf Hämtad 2019-12-08) (www.sf.heritage.org). (Hämtad 2019-12-05)

Gombrich, E. H. (1995). *Konstens historia*. Bonniers. Stockholm.

King, Ross (2004). *Michelangelo och påvens tak*. Historiska media. Lund.

Lidén, Anne (1986). ”I väntan på en vägg” (s. 108-157). *Sven Ljungberg, målare*. Bonniers. Stockholm.

Ljungberg, Sven (1977). *Debut*. Bonniers. Stockholm.

Medeltidsmästarnas färgval. (2010) Nord, Anders G. & Tronner, Kate (Red). Riksantikvarieämbetet och KVHAA. Visby. (<https://www.raa.se>)

Rosén, Inga-Lisa (1995). ”Tala om gamla mästare”, *Tidningen Vi* 1995:8.

The Cleaning of Michelangelo`s Frescoes in the Sistine Chapel”. (s. 77-83) *The Sistine Chapel* (1990). Francesco Papafava et. al. (Ed). Management of the Vatican Museums. Scala. Florence.

Shank, Will (2019). "Conservation Observations Regarding Victor Arnautoff's Life of Washington Frescoes," (March 13, 2019). (Hämtad 2019-12-05)

Smith, Roberta (2019). "The Case for Keeping San Francisco's Disputed Georg Washington murals". *New York Times* 2019-07-26. Hämtad (<https://www.nytimes.com/2019/07/26/arts/design/george-washington-san-francisco-murals.html>) (Hämtad 2019-12-05)

https://www.wikizero.com/en/Sistine_Chapel_ceiling (Hämtad 2019-11-08)

<https://www.ncronline.org/news/vatican/sistine-chapels-500th-anniversary-foot-traffic-remains-threat> (Hämtad 2019-11-08)

<https://www.cbc.ca/news/technology/cave-art-indonesia-1.5393624> (Hämtad 2019-12-13)

KÄLLOR OCH LÄNKAR

<https://news.artnet.com/art-world/san-francisco-votes-cover-controversial-1930s-mural-depicting-george-washington-colonizer-slave-owner> (Hämtad 2019-11-08)

<https://livingnewdeal.org/projects/coit-tower-arnautoff-mural-san-francisco-ca/> (Hämtad 2019-11-08)

https://en.wikipedia.org/wiki/The_Family_Shakespeare (Hämtad 2019-12-05)

<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Bowdler> (Hämtad 2019-12-05)

https://en.wikipedia.org/wiki/Restoration_of_the_Sistine_Chapel_frescoes (Hämtad 2019-11-08)

Sir Joseph Banks och Söderhavets Kleopatra

AV THOMAS MALM

Thomas Malm. Foto: Titilia Raibe Malm

Thomas Malm är professor i humanekologi vid Lunds universitet med Oceanien som främsta specialitet. Om dess kulturhistoria har han bl.a. skrivit i *De svarta pärlornas ö* (2003) och i *Förr och Nu* nr 3, 2019. Här tar han oss med på ännu en resa i tid och rum, denna gång apropå två mystiska örhängen och ett 250-årsjubileum av både svenskt och internationellt intresse.

PROLOG

Sommaren 2019 hade det gått ett halvt sekel sedan den första månlandningen. Men om vi räknar ytterligare 200 år bakåt, företogs

en nästan lika epokgörande resa. Fullt berättigat kan nämligen Linnébeundraren Joseph Banks (Bild 1) och hans forskarteam ges äran av att ha inlett den systematiska kartläggningen av de olika världsdelarnas folk, fauna och flora när de 1769–70 gungade fram på Stilla havet med H.M.S. *Endeavour* och dess besättning under James Cooks kommando. Med tiden upphöjdes Banks till ”sir Joseph” och blev som en spindel i nätet för brittisk forskning genom ordförandeskapet i sitt lands vetenskapsakademi, Royal Society. Hans gärning upphörde inte förrän en kort tid innan hans bortgång 1820 – vilket alltså innebär att han kan ihågkommas med både ett 200- och ett 250-årsjubileum 2020.

Bild 1. Joseph Banks (1743–1820) med en jordglob som antyder hans världsomsegling. Porträtt utfört av sir Joshua Reynolds. (Wikimedia Commons.)

En direkt verkan av att han som ”gentleman scholar” organiserat insamlingsarbetet på *Endeavour* var att alla nationers forskningsfartyg hädanefter medförde en eller flera naturalister. Det ledde bland annat till Charles Darwins resa med *Beagle* drygt 60 år senare och att utvecklingsläran växte fram och gav oss en ny bild av den biologiska mångfalden.

Ett helt annat resultat är att Banks ses som ”Australiens fader”. Visserligen hade flera europeiska sjöfarare tidigare gjort strandhugg på ”Nya Hollands” västra, norra och sydliga kuster. Men det var först efter det att *Endeavour* anlönt 1770 som kartbilden fullbordades på östsidan och det stod klart vilken rik natur som fanns i landet. Om det ger det linneanskt klingande namnet Botany Bay en fingervisning (Bild 2).

Bild 2. Kapten Cooks landstigning i Botany Bay skildrades så här drygt 100 år senare. (Town & Country Journal, 1872.)

Banks var den som avlossade det egentliga startskottet för Storbri-

tanniens oceaniska imperieprojekt genom att efter förlusten av de nordamerikanska kolonierna rikta de styrandes blickar mot Botany Bay. Något hägrande mål för strävsamma emigranter var den platsen inte, men den antogs duga till förvisningsort för småbrottslingar som inte längre kunde lämpas av på andra sidan Atlanten. När den första flottiljen 1788 anlände med hundratals fördömda visade sig den närbelägna och mer skyddade viken Port Jackson lämpligare för ändamålet. Till den dåvarande engelske inrikesministerns ära fick garnisonen, som blev begynnelsen till Australiens största stad, namnet Sydney. I våra dagar heter en förort till den metropolen Banksia, men flera högt uppsatta tyckte i slutet av 1700-talet att hela kontinenten borde få det epitetet. Ganska okänt är att förslaget kom från en svensk, som dittills hittat på latiniserade namn för otaliga växt- och djurarter men aldrig för ett land.

Bland adressaterna i Carl von Linnés bevarade korrespondens finns John Ellis, en engelsk affärsman som på lediga stunder ägnade sig så framgångsrikt åt naturvetenskapliga studier att han valts in i Royal Society. Strax före jul 1772 bönföll Linné honom att övertala deras gemensamme vän, Daniel Carl Solander, botanist på *Endeavour*, att skicka ”några växtexemplar från *Banksia* eller *Terra Australis*” som skulle

kunna ge ”någon uppfattning om växtproduktionen i denna hittills okända region”. Ironiskt nog, med tanke på hans aldrig uppfyllda önskan om några prov ur det herbariet, hamnade tolv år senare större delen av Linnés *egna* samlingar i England sedan de på Banks inrådan köpts från hans sterbhus.

Att Carl von Linné *den yngre* förts på tal i sammanhanget beror på att han 1782 uppkallat växtsläktet *Banksia* efter sin fars distanslärjunge (Bild 3). Landet där banksiorna hör hemma blev istället känt som Australien och var avsevärt mindre än den jättekontinent vars existens Cook vederlagt men som länge tänkts sträcka sig över närapå hela södra halvklotet. Banks fick nöja sig med att – förutom växtsläktet – flera platser världen kring minner om honom, däribland en liten grupp gudsförgätna öar i vad som nu är nationen Vanuatu. Det var den mindre glamoröst kände kapten Bligh som lät skriva in ”Banks Islands” på Stilla havets karta. I början av 1800-talet var han guvernör i Australien, men hans namn för de flestas tankar till myteriet på *Bounty* och det ”jordiska paradiset” som både han och Banks är evigt förknippade med – Tahiti.

Överraskande nog var Tahiti under 1800-talets tre första decennier av betydelse för den brittiska fångkolonin, där naturför-

hållandena gett oförutsedda svårigheter för matproduktionen. Nästan lika illa stod det till med försändelserna från moderlandet, som var så oregelbundna att de emellanåt inte kom fram alls.

Bild 3. Carl von Linné d.y. (1741–83) gav denna växt namnet *Banksia serrata* till minne av Joseph Banks. Gravyr efter en teckning av Sydney Parkinson. (Wikimedia Commons.)

Efterlängtd proviant i form av saltat fläsk gick emellertid att skaffa på Tahiti och dess grannö Moorea – som ”bara” låg 600 svenska mil österut. Betalningen utgjordes av krut, kulor, skjutvapen och välfyllda rombuteljer samt den sannolikt första exportvara som framstälts på kontinenten – tvål. Upprättandet av förbindelser mellan England, Australien och det av inbördeskrig härjade polynesiska kungadömet var ett viktigt steg mot att göra det framväxande moderna världssystemet verkligt globalt

genom att omfatta den ocean som upptog en tredjedel av jordklotet.

Konsekvenserna blev onekligen ödesdigra för urbefolkningarna, men det gör det inte mindre angeläget att kasta ljus över olika aspekter av detta historiska skeende i vilket Banks var en nyckelgestalt. Själv har jag valt att som en fotnot till det kombinerade 200- och 250-årsjubiléet kåsera apropå två föremål med anknytning just till honom. Detta är berättelsen om några människoöden jag fascinerats av under jakten på sanningen om den tahitiska drottning som sagts ha ägt dem innan de genom händelsernas spel hamnade i – Skåne.

DEN SVENSKA JACK LONDON

År 1952 gav James Barries Londonbaserade förlag ut rese-skildringen *The Island Beyond the Horizon*. Upphovsmannen var en svensk med norska anor som 1939 debuterat med den under originaltiteln *Ön bortom synranden*. Efter att ha bott på Tahiti mellan 1929 och -37 hade han kommit tillbaks till Sverige och skrev under de närmaste åren ett halvt dussin böcker med söderhavsmotiv. Av dem blev *Polynesisk passad* (1942) och *Sjungande korall* (1946) mest uppmärksammade och utgavs även de av Barries förlag i översättning. Enbart en sådan omständighet som att några kapitel av förstlingsverket präntats ner

på bitar av *palmlblad* antyder en allt annat än ordinär livshistoria.

Författaren och konstnären Sverre Holmsen (Bild 4) föddes 1906 i Sydafrika, där fadern var verksam vid ett gruvbolag. Vid 16 års ålder gick han till sjöss och blev därefter bland mycket annat skogshuggare i Kanada, guldgrävare i Klippiga bergen, plantageägare på Tahiti samt autodidakt språkforskare och religionshistoriker. ”Den svenske Jack London” har han kallats, och helt visst ligger det åtskilligt i det.

Bild 4. Sverre Holmsen (1906–92) med en tahitisk träskulptur och en av sina tygmålningar. (Foto: Thomas Malm, 1982.)

I *Polynesisk passad* lät han en tahitiska vid namn Reri berätta att det fanns ett ord på hennes språk, *ra'ireva*, som syftade på ”de flygande passadmolnen, vita, lätta moln som stiger ur havet och seglar från ö till ö”. Som dem

är också vissa människor, förklarade hon: ”De blåser in från havet. De seglar från ö till ö. De dyker i floderna och klättrar i fjällen. De seglar med vinden till revet eller bortom synranden. Kanske är de tillbaka i morgon, kanske nästa år. *Ra'ireva* mötas och skiljas – till sjöss och här inne bland palmerna. *Ra'ireva* dyker upp och försvinner lika plötsligt som passadens vita moln.”

Bekymret för Sverres del var att det fordrades mer än en svepande passadvind för att likt *ra'ireva* återvända till Tahiti. Kriget, militärtjänstöring och en mager reskassa lade hinder i vägen, men 1951 kom uppbrottsdagen. Med hustru och dotter gick han ombord på skonaren *Támata*. I förordet till andra upplagan av *Ön bortom synranden* – som förläggaren till hans förtrytelse gav den banala titeln *Äventyr i Söderhavet* – skrev han att expeditionen kunde ”dra vidare med gott mod över haven till Västindien, Galápagos och Polynesien”.

Men när *Támata* låg för ankar i Tangerbukten sänkte en orkan farkosten tillsammans med åtta andra skepp och familjen ställdes på bar backe. Efter ett knapert om än upplevelserikt år i Marocko fick en mer närbelägen ö bli ersättning för Tahiti. Tack vare honoraret för en andra upplaga av *Polynesisik passad* lyckades familjen ta sig till den mest rykt-

bara av Kanarieöarna, Tenerife (eller ”Teneriffa”). Där blev de kvar i elva år.

Många var de som fann vägen till deras hem i Puerto Cruz för att diskutera litteratur, konst och exotiska platser. En av dem var en äldre engelsk kvinna som blivit helt förtrollad av Sverres böcker om Tahiti, men upptäckt dem av en oväntad anledning. Hon hade alltid älskat sagoboken om *Peter Pan*, som skrivits av James Barrie – farbror till den vars likalydande namn stod som utgivare på ryggen och omslaget till *The Island Beyond the Horizon*. Det var det och inte ”by Sverre Holmsen” som först tilldragit sig hennes blickar. Vad hon själv hette vet jag tyvärr inte, för Sverre som annars hade kristallklart minne kom inte håg det. Hur som helst hade hon fått två smycken i arv och ville gärna visa honom dem ...

DE MYSTISKA ÖRHÄNGENA

Min vän Sverre fick en drömmande blick i sina lagunblå ögon, där vi en sommardag 1985 satt i hans hem i Skromberga, som tillhör Bjuvs kommun – på ”Skånska Prärien”, som han brukade säga. Bostaden var inrymd i en nedlagd skola, dit han flyttat efter hustrun Agdas bortgång, och fylld från golv till tak med böcker och konstverk, varav många hade anknytning till vårt favoritsamtalsämne – Polynesien. Rätt som

det var reste han sig med en finurlig min för att strax komma tillbaks till fåtöljen med en ask, ur vilken han plockade fram ett par egendomliga örhängen.

Att de var äldre än de 50 år som förflutit sedan hans ”north-bound ship” stävat ut från redde i Papeete på Tahiti framgick av att de var av en typ som bara tillverkats på Marquesasöarna fram till någon gång på 1800-talet (Bild 5). Sådana prydnader bars företrädesvis av kvinnor och kallades *taiana*. De var några centimeter långa, skars ut i människoben eller som i det här fallet kaskelottand och var försedda med rader av lyckobringande anfad-

Bild 5. Det ena av örhängena som sades ha tillhört ”drottningen av Tahiti”. Total längd är 6 cm och snäckpluggens diameter 2,5 cm. (Foto: Christer Lindberg.)

ersfigurer, kända som *tiki*. Den skulpterade änden stacks in bakifrån genom ett hål i örsnibben och hölls på plats av en plugg bestående av spiran från en vit kägelsnäcka. Männen bar också örhängen, men de var oftast av ett slag som kallades *ha'akai* och ha-

de en större rund skiva framtill som ibland gjorde dem så tunga att de måste hållas uppe av snören spända över hjässan. Sverre lutade sig tillbaks och strök med handen över sin cowboyhalsduk medan han berättade om hur han kommit över dessa smycken. Damen, vars namn vi förargligt nog alltså inte känner, hade bestämt sig för att skänka dem till honom som ett tecken på uppskattning av hans författarskap. Enligt henne var det ingen mindre än Joseph Banks som hemfört dem till England. Familjetraditionen höll i hävd att han fått dem som gåva av ”drottningen av Tahiti”, och sedan hade de gått i arv som släktklenoder. Varför han behållit dessa föremål, medan många andra i hans samling hamnat på museum eller i privata kuriosakabinett, var det ingen som visste, men av någon anledning hade drottningen blivit ihågkommen i sammanhanget.

Timmarna gick medan vi pratade om våra öar i passaden, och alltför sent insåg jag att sista bussen för dagen gått. ”Så bra då”, sa Sverre leende och erbjöd mig nattlogi. När morgonen kom och jag måste ge mig av, insisterade han på att örhängena skulle följa med. Så kommer det sig att två små mästerverk på polynesiskt konsthantverk, som nu befinner sig inom glas och ram, dagligen påminner mig om en fin vän såväl som om Joseph Banks.

Frågorna jag ställde mig efter besöket var framförallt tre stycken: Hur skulle ett par örhängen från Marquesasöarna ha kunnat tänkas komma i en tahitisk drottningens ägo? Vem var hon, och vilken relation hade hon till Banks? Och hur säkra kan vi vara på att smyckena verkligen funnits med ombord på Cooks fartyg?

En som jag hoppades skulle kunna ge mig åtminstone delar av svaren var antropologen och författaren Bengt Danielsson (Bild 6), som sedan länge bodde på Tahiti, där jag besökt honom ett par år tidigare. Helst av allt skulle jag ha velat diskutera de mystiska smyckena samtidigt med både honom och Sverre. Vid ett tillfälle var det på vippen att jag lyckades sammanföra de två legendarerna, som inte setts på årtal. Bengt skulle besöka sin förläggare i Höganäs, men planen att hinna med en visit i det ganska närbelägna Skromberga stupade på att enda möjligheten var tidigt på morgonen och att Sverre var nattmänniska som inte gick upp förrän på eftermiddagen. Inte heller var det lönt att föreslå Bengt att någon kväll slå Sverre en signal, för den senare var ”allergisk mot telefon”. Så småningom kunde jag i alla fall vidarebefordra några rader ur ett brev poststämplat i Papeete:

”I och med att modellen är marquesansk och var okänd på Tahiti före upptäckten, bortfaller helt och hållet all trovärdighet i histo-

rien, att Joseph Banks skulle ha förvärvat dem på Tahiti år 1769. Vad ’drottningen’ beträffar kan det möjligen röra sig om drottning Pomare IV, som regerade från 1827 till 1877. Vad som behövs är en skriftlig förklaring från den ädla givarinnan med fler fakta.”

Bild 6. Marie-Thérèse (1923–2003) och Bengt Danielsson (1921–97) i Papehueti på Tahiti. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

Sverre och jag var en smula förvånade över att Bengt inte verkade räkna med kontakter mellan de polynesiska öfolken före Joseph Banks dagar. ”Den ädla givarinnan” var säkerligen inte i livet, och dessutom visste vi ju inte vad hon hette, så där fanns ingen information att hämta. Vad som återstod var följaktligen att forska själv i enlighet med Sverres devis ”vi har evigheten på oss, men inte en sekund att förlora”. Förvisso har jag ägnat mina sekunder åt bra mycket annat un-

der de nära 35 år som gått, så vad som nu följer är resultatet av en sporadisk möda. Låt oss börja med hur örhängena skulle ha kunnat hamna på Tahiti.

MÄNNISKORNAS LAND

I Nådens år 1595 blev spanjoren Alvaro de Mendaña den första europé att beordra landstigning i nordöstra delen av vad som numera är Franska Polynesien. Strandhugget resulterade i att ögruppen, för att hedra vicekonungen och markisen av Peru, fick det otympliga namnet *Las Islas Marquesas de Don Garcia Hurtado de Mendoza de Cañete*. Nästan 180 år senare förkortade kapten Cook i skildringen av sin andra världsomsegling detta till Marquesas Islands, och på franska kom de i regel bara att kallas *Les Marquises*. För dess egen befolkning var arkipelagen (beroende på dialekten) känd som *Te Henua Enana* eller *Te Fenua Enata*, ”Människornas land”.

Mendañas ”upptäckt” innebar däremot inte att marquesanerna dittills trott sig vara de enda människorna. Från den period som motsvarar hög- och senmedeltiden i Europa, 1100- till 1400-talet, tyder bland annat fynd av en sorts stenstötter med balkhandtag på kontakt med Tahiti och de andra Sällskapsöarna. Avståndet dit fågelvägen är i runda tal detsamma som Stockholm–Moskva.

Mellan de två ögrupperna ligger den vitt utspridda Tuamotu-arkipelagen vars atoller hade riklig tillgång på pärlemor, vilket både tahitierna och marquesanerna använde som smycken och råmaterial till fiskkrokar. Tuamotuanerna ville i sin tur gärna ha basaltstenar från Tahiti och Marquesas för att tillverka yxblad av eller laga mat på i sina jordugnar – atollernas korallstenar smälter nämligen efter upphettning. Förutom pärlemor kunde de i gengäld erbjuda välgödda hundar, vilka var högt uppskattade av polynesiska finsmakare. Även Cook och Banks satte förresten med god aptit i sig denna läckerhet när ”drottningen” lät servera den. Bengt Danielsson, för sin del, brukade särskilt rekommendera halstrad hundbringa.

Fullt tänkbart är, skriver arkeologen Robert C. Suggs i *Polynesien – folk och kulturer* (sv. övers. 1963), ”att marquesanska krigare eller handelsmän kan ha stött på tahitiska föremål på Tuamotuöarna och återvänt med dem utan att därför någonsin ha kommit i personlig kontakt med en enda tahitisk sjöman”. Men, tillägger han, ”skulle omvänt några marquesanska föremål dyka upp på Tahiti, kunde deras förekomst där förklaras på samma sätt”.

Därmed kan frågan om huruvida örhängena från Marquesas skulle ha kunnat hamna i en tahitisk

drottningens händer besvaras med ”ja”. Men vem var hon i så fall, och varför hade egentligen Banks kommit till hennes ö?

FORSKARE PÅ GALEJAN

Joseph Banks var vid sin ankomst till Tahiti blott 26 år gammal, men trots det en erfaren forskningsresenär efter en expedition till Newfoundland och Labrador. Han var son till en godsägare i Lincolnshire, som efterlämnat betydande lantegendomar. Den årliga avkastningen från dem var så stor att den unge Joseph blev en av sitt lands två å tre hundra rikaste män och o-hämmat kunde hänge sig åt sin stora passion som – vid sidan av sköna kvinnor – blivit botanik. Genom den tio år äldre Daniel Carl Solander (Bild 7), som var lärjunge till Carl von Linné och amanuens vid British Museum, fick han möjlighet att förkovra sig i ämnet. Han visade sådan framåtanda och begåvning – samt förmåga att knyta rätta kontakter – att han redan vid 23 års ålder röstades in i Royal Society, vars ledamöter till mer än en tredjedel utgjordes av godsägare och af-färsmän och där han skulle komma att sitta som ordförande i mer än 40 år.

Via det illustra samfundet fick han nys om ett vetenskapligt företag som blev avgörande för hela hans framtid. Den 3 juni 1769 skulle planeten Venus passera

framför solen, och genom att observera fenomenet från olika punkter på de två halvkloten borde det vara möjligt att finna svaret på den eviga frågan om hur långt bort solen befann sig. Nästa chans att studera Venustransiten skulle inte ges förrän 1874, för den är en sällspord tilldragelse som bara inträffar fyra gånger på 243 år, så det gällde att ta tillfället i akt. Åtta nationer var involverade i att utpostera observatörer på många platser, varav en återstod att fastställa.

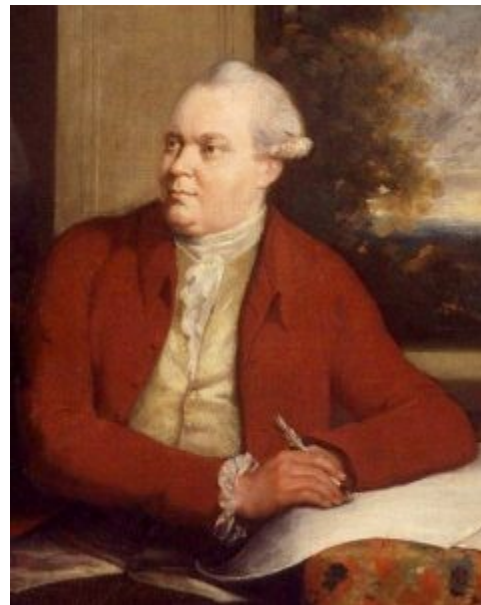

Bild 7. Linnéaposteln Daniel Carl Solander (1733–82), Banks parhäst och botaniske mentor. Ur målning av William Parry. (Wikimedia Commons.)

Vid den tiden fanns bara ett fåtal öar och kustlinjer inritade på södra halvan av Stilla havets karta. Deras exakta lägen var osäkra och till råga på allt hade de rykte om sig att vara hemvist för kannibaler, som gärna skulle smörja kråset med de sjöfarare som lyck-

ades hitta dit. Därför kom beskedet som en skänk från ovan att kaptenen på den engelska fregatten *Dolphin*, Samuel Wallis, i juni 1767 inte bara upptäckt utan även lyckats positionsbestämma en ö som han patriotiskt gett namnet ”King George III:s Island” och som var bebodd av ett gästvänligt folk.

Rätt befälhavare för att se till att fartyget med dess astronom kom dit och tillbaks igen befanns vara en 40-årig överstyrman vid namn James Cook, som hade fina tjänstgöringsbetyg och visat sig vara en god sjömatör, vartill kom att han imponerat på Royal Society med en rapport om sin observation på Newfoundland av en solförmörkelse. Om det dessutom skulle hampa sig så att den vida omtalade Sydkontinenten, *Terra Australis*, kunde upptäckas under färden, vore det självfallet en bonus av sensationellt slag som skulle ge strålgans åt både Royal Society och amiralitetet, det vill säga marindepartementet, som med finansiellt bidrag från självaste kungen ställt fartyg och besättning till förfogande.

Joseph Banks insåg att det fanns goda möjligheter till annan forskning än astronomiska observationer på Tahiti och de olika platser fartyget skulle anlöpa. Studierna kunde vara av tre slag som alla var nödvändiga för den vetenskapliga helheten: (1) iakttagelser förmedlade i skrift, (2) sam-

lingar av naturalia och ”artificiosa” samt (3) autentiska avbildningar. I detta syfte erbjöd han sig att med 10 000 pund ur egen ficka bekosta lön och utrustning för en stab ledd av honom själv med Solander vid sin sida. Akademiledamöterna blev eld och lågor över förslaget, medan det inom amiralitetet muttrades om landkrabbor och trängsel. Att Banks ändå kunde beredas plats ombord med sina åtta medhjälpare och ett nätt bagage om 20 ton, kunde han till stor del tacka sin inflytelserike vän statssekreteraren lord Sandwich för. Sålunda kom denne att göra en insats i vetenskapshistorien som var minst lika viktig som den han gjorde på gastronomins område med dubbelmackan.

Skeppet som stod till sällskapet disposition, *Earl of Pembroke*, var en bred, flatbottnad kolfraktbåt med gott om lastutrymme för all proviant som behövdes under den långa expeditionen, och att den inte var särskilt djupgående hade avgjorda fördelar vid kryssandet i okända farvatten med sandbankar och korallrev. Med tanke på de förestående vetenskapliga insatserna döpte amiralitetet om den till *Endeavour*, vilket händelsevis betyder detsamma som *Támata*, det tahitiska namnet på Holmsens skonare som förliste i Marocko – ”Strävan” eller ”Försök”. Mycket riktigt var det också en strävsam färd som väntade.

I augusti 1768 bar det iväg från England, och via Kap Horn ställdes kursen mot ”King George III:s Island”, där ankarkättingen löpte ut den 13 april året därpå (Bild 8). Särskilt villigt skulle de ombordvarande följa den första av de förhållningsregler som kapten Cook gett beträffande umgänget med öborna – att ”behandla dem med all tänkbar kärlek” ...

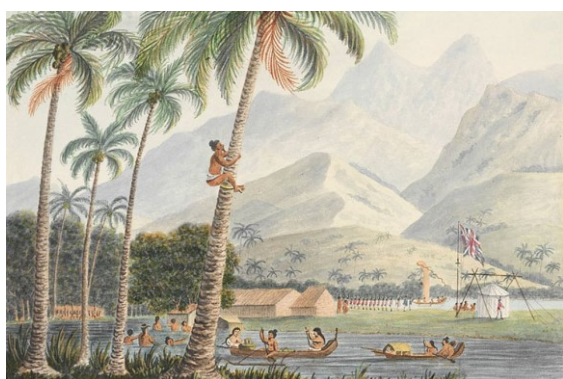

Bild 8. Sydney Parkinsons bild visar hur Cooks expedition nyligen anlant till Matavaiviken och rest det första tältet på stranden. (Wikimedia Commons.)

ARI'I OCH ARIOI

Ingen vet ens på ett ungefär hur stor befolkningen var på den ö dit expeditionen anlant. Cook kom fram till att den var en bra bit över 200 000, medan sentida auktoritetens beräkningar ligger på mellan 35 och 150 000. Ett av de senaste buden ligger på omkring 125 000 och tar fasta på att den ekologiska bärformågan inte verkar ha överskridits under de mer än tusen år som gått sedan de första polynesierna anlant dit. Nästan alla bodde inom bekvämt

promenadavstånd från stranden, och en plats med bättre förutsättningar för mänskligt liv kan knappast tänkas. ”Kort sagt”, filosoferade Banks, ”var den syn som mötte oss den sannaste bild som fantasin kan skapa av ett Arkadien, över vilket vi skulle kunna bli kungar”.

Tahiti, som det inhemska namnet är, ligger mitt i den väldiga triangeln av hav mellan Nya Zeeland, Påskön och Hawaii. Ön motsvarar till ytan ungefär en tredjedel av Gotland och kan beskrivas som näst intill sexkantig, tolv mil i omkrets och med ett droppformat utskott – Taiarapu eller Tahiti Iti (”Lilla Tahiti”) – som får kartbilden att påminna om en flundra med stjärten åt sydost (Bild 9). Men platt som en sådan fisk är ön ingalunda. Från de skyhöga bergen i det inre och ut mot kusten fanns en indelning i ett tjugotal hövdingadistrikt, ungefär som när kalasgäster med olika aptit skär bitar ur en tårta. I sin tur bildade dessa ett halvt dussin koalitioner. Ur ekologisk och ekonomisk synpunkt var det ett förträffligt arrangemang, som innebar att inget territorium saknade nödvändiga zoner för boplatser och naturahushållning. Kunskaper om att bygga hus, tillverka redskap och skaffa mat fanns i varje hem, och i de fall då särskild expertis var nödvändig för botande eller hantverk fanns sådan i närmiljön. Någon nämnvärd byteshandel mellan öns oli-

ka delar fanns därför inte och knappast heller mycket anledning till bråk om livsnödvändiga resurser.

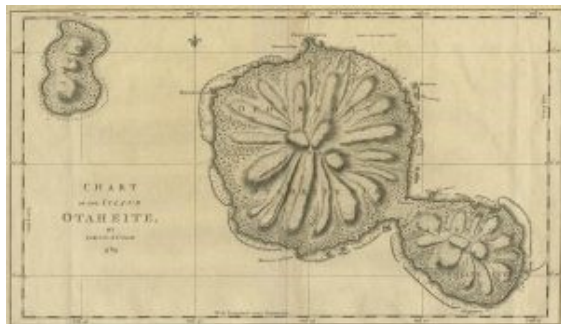

Bild 9. Denna karta över Tahiti gjorde Cook under sex dagars färd runt ön i pinass tillsammans med Banks. Bilden av "Eimeo" (Moorea) är mindre lyckad eftersom Cook inte varit där. (Wikimedia Commons.)

Detta innebar nu inte att tahitierna lyckats förverkliga idén om ett klasslöst samhälle där alla levde i frihet, jämlikhet och broderskap utan minsta tanke på vett eller utvidgade gränser. Däremot rådde ett slags jämvikts-system som skyddade dem effektivt mot maktmissbruk. En hövding kunde bara utöva sitt ämbete så länge han njöt respekt – annars ansågs han ha förlorat sin *mana*, gudagivna kraft. Och om han till äventyrs blev alltför maktlysten, slöt sig de andra styresmännen samman mot honom. Ingen hade därför så långt det gick att minnas varit "kung", än mindre "drottning", över *hela* Tahiti. Som Bengt Danielsson påpekade, fanns det en drottning på ön under 1800-talet, som regerade i hela 50 års tid. Men det var ett resultat av ambitioner som de föregående potentaterna av ätten

haft under nya omständigheter som uppkommit på grund av västerländska skjutvapen, handel, mission och epidemier som försvagat befolkningen.

Med det konstaterandet skulle utläggningar om Banks och en drottning på 1760-talet ha omöjliggjorts – om det inte varit för en högt uppsatt kvinna vid namn Purea. Hon fick nämligen de första vita hon mötte att *tro* att de mött hela öns drottning. Åren därefter kom det att stå "Otaheite" på kartor och i reseskildringar beroende på kombinationen av engelskt präglad stavning och missuppfattningen av vad som betyder "det är Tahiti". Av motsvarande skäl skrevs Purea omväxlande som Oberea, Oberiea, Obereia, Oberyaee, Obarea, Oporea, Oborea, Oberreeroah och – med finlandssvensk penna – Åbalhaea.

Cook blev inte på det klara med det språkliga "o-skicket", men hade sina funderingar ifråga om Pureas ställning. "Hon är ledare eller hövding för sin egen familj eller stam", skrev han, "men tycks inte ha någon myndighet över resten av invånarna vad hon än kunde ha när *Dolphin* var här". Som han uppfattade det hette öns hövding Tuteha, men det hade han fått om bakfoten eftersom denne mans överhöghet var begränsad till ett område i närheten av Matavai. Slutsatsen var dock korrekt beträffande Purea, så till-

vida att hon inte var alla tahitiernas drottning. ”I själva verket var hon bara hustru till härskaren över Papara-riket på öns sydkust”, uppger Bengt Danielsson i boken *I James Cooks kölvatten* (1991) och tillägger att hon regerade i ”sin snälla och beskedliga man” Amos namn.

Efter närmare studier av de tahitiska hävderna har jag kommit fram till att det där ”bara” i citatet är missvisande. För mig framstår Purea som något av en polynesisk Kleopatra med en gåtfull sex-appeal och ett intrigerande för sin sons räkning, där hon valde älskare med politisk-religiös omsorg, men misslyckades i sin strävan att göra honom mäktig.

Tahitiernas liksom alla andra polynesiska folks härskarklass var närmast besatt av frågor om börd och släktskap. I deras samhälle var sådant grunden för auktoritet, något en människa fått med ”blodet”, medan makt gick att tillskansa sig och måste bekräftas i handling men också kunde konsolideras genom strategiska äktenskap. Purea, eller Airorotua som hon hette från början, tillhörde den inflytelserika hövdingaklanen Ahurai. Hennes far, Teri’i Vaetua, var *ari’i rahi*, överhövding, i distriktet Fa’a’a (där Tahitis flygplats numera är belägen) och hade därtill hög status på grannön Moorea, medan modern Te Vahine Airoro hade hövd-

ingaanor i distriktet Papeari. En kvinna av så förnämlig härkomst som Purea måste få en make där-efter, och han var av Teva-klanen som stod ännu högre i rang.

Minst 150 år tidigare hade en religiös sekt uppstått på Raiatea, och från dess heligaste friluftstempel, Taputapuatea, spreds den med tiden till de andra Sälls-kapsöarna. *Arioi*-sällskapet sades ha instiftats av krigsguden Oro (vilket uttalas ”Årå” och inte som i att vara ”orolig”). Att praktisera dess påbjudna livsstil var även efter polynesisk standard ovanligt lustbetonat. Medlemmarna och deras supporters färdades mellan öarna för att hålla spektakulära väckelsemöten med allt från offerritualer och brottningsmatcher till satiriska skådespel och nakendans på programmet. Cook beräknade att minst hälften av tahitierna bekände sig till denna trosyttring. Han skulle också finna att arioiernas starkaste fäste på Tahiti hade blivit det tudelade Teva-riket, som bestod av Teva-i-uta på sydsidan av öns större halva och Teva-i-tai på halvön Taiarapu.

Bland det lilla som är känt om Pureas make Amo är att han var född omkring 1730 som son till hövdingen Tuitera’i och dennes hustru Teroroeora samt hade titeln *ari’i-nui-marou’ura*, ”den röda fjädergördelns store hövding”. Gördeln ifråga bestod av flätade fibrer vid vilka det värdefullaste

tahitierna kände till fästes – röda papegoj fjädrar från Austral- och Cooköarna (Bild 10). Tidigare hade det gått att plocka sådana från Sällskapsöarnas egna papegojor, men de var redan vid Banks besök sällsynta och ingen har setts till sedan 1844.

Bild 10. Kuhls lori (*Vini kuhlii*) från Cook- och Australöarna, en papegoj-fågel som polynesierna fångade för dess röda fjädrars skull. Litografi efter målning av Edward Lear (1800-tal). (Wikimedia Commons.)

Under tempelritualer helgades fjädrarna i *to'o*-skulpturer som representerande Oro och bestod av kokosnören som sammanflätats över en ihålig trästomme så att de bildade ett abstrakt ansikte. Arbetet med gördeln krävde i vissa fall blodsoffer, och den förlängdes varje gång en ny överhövding invigdes i sitt ämbete. Att inneha detta värdighetstecken, som troddes göra bäraren oövervinnerlig i strid, innebar således att ha nått så långt som

det var möjligt för en *arioi* att vara jordisk härskare med guden Oros nåde. Därmed blev Porea och Amo inte bara drottning och kung av Teva-i-uta, utan dessutom vad vi skulle kunna jämföra med ett ärkebiskopspär – ingen på ön stod högre ifråga om auktoritet och makt.

DROTTNING PUREA GÖRA ENTRÉ

”Söderhavets första musa” har Porea kommit att betraktas som, även om ingen som skildrat henne i sina mångtydbara anteckningar gett intryck av att ha blivit störförälskad. Något autentiskt porträtt existerar dessvärre inte och signalementet är vagt. Icke förty finns hon med på några ofta reproducerade bilder. Den vanligaste visar hur hon med ett bananblad som fredstecken välkomnar Samuel Wallis till Matavai-viken mitt på Tahitis nordkust (Bild 11). Men liksom de andra framställningarna är den fullkomligt värdelös, om vi vill veta hur hon såg ut, för de utfördes allihop i Europa av konstnärer som aldrig varit på Tahiti.

Porea var ”den tjockaste kvinna jag någonsin sett”, skrev en kadett i Wallis besättning, vilket bör ha inneburit att hon var en skönhet i polynesiska ögon. Wallis själv var enligt ryktet förtjust i henne och berättar att han svepte en blå mantel över hennes axlar och formligen öste gåvor över

henne. Trist nog var han drabbad av kolik och i så ömkligt tillstånd att han fick armstöd av henne under promenader. Hon såg därför till att hennes tjänarinnor gav honom den polynesiska universalbehandlingen mot ohälsotillstånd – massage. Under tiden sattes en helt annan besökare på prov inför hennes förförelsekonst – överstyrman George Robertson.

Bild 11. "Drottning" Parea välkomnar Samuel Wallis och hans besättning till Tahiti. (Giulio Ferrario, *Le costume ancien et moderne ou histoire*, 1827.)

Innan vi går vidare i förloppet bör ett par detaljer om arioerna nämnas. Som så många andra polynesier var de tatuerade, och mönstren symboliserade den grad de nått i samfundet. Intressant i sammanhanget är att rött var gudarnas färg och att ljus hy förknippades med gudomlighet och hög samhällsställning. Här anlände en grupp vita män, som att döma av deras fartyg och alla fantastiska ägodelar hade en mäktig och givmild gud på sin sida. Dessutom var en del av dem klädda i rockar av rött tyg. Betydde det att de var framstående arioier?

Efter en frukost ombord på *Dolphin* ville Parea veta om Robertson var tatuerad som hennes eget folk, får vi veta, och undersökte hans knän och lår. Det var nog för att se om han var tillräckligt stark, tänkte Robertson, och lyfte henne enligt egen utsago på en arm för att bära henne runt kajutan, varvid hon blev mycket uppspelt. "Och om jag inte missar mig på Hennes Majestäts beteende efteråt", skrev han, "är det på detta sätt som kvinnorna här prövar männen innan de låter dem bli deras älskare".

Antingen Parea nu var allmänt nyfiken på denne kraftkarl eller mera specifikt ville få reda på om han var tatuerad från knäet till foten, vilket var den förnämsta *arioi*-gradens signum, så föll han henne tydligen i smaken. När Robertson och en kadett följt henne iland, viskade hon något till en äldre tahitiska. "Denna kvinna lät mig veta med mycket tydligt teckenspråk att jag skulle få ligga med hennes dotter", skrev Robertson som vänligt avböjde erbjudandet. Den förmodade drottningmodern undrade då om hon kunde få fresta med två vackra unga kvinnor istället. Robertson bad så gott han kunde att få återkomma ...

Året därpå anlände en fransk expedition under ledning av Louis-Antoine de Bougainville, som lät kasta ankar vid Hitia'a på östkusten (Bild 12). Eftersom Pu-

rea hade fullt upp med bestyr i Papara på andra sidan ön, träffade hon honom aldrig under hans veckolånga besök. Det dröjde därför ytterligare nästan exakt ett år innan hon återigen kunde kasta lystna blickar på vita män, vilka i sin tur inte kunde förstå mer av öbornas beskrivning än att en besättning under befäl av en viss ”Tootteraso” haft vägarna förbi.

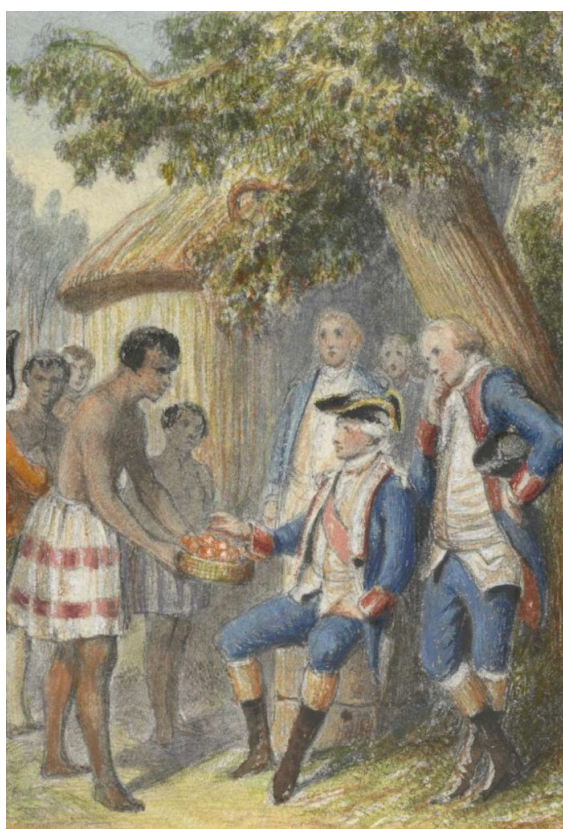

Bild 12. Louis Antoine de Bougainville (1729–1811) åtnjuter tahitisk gästfrihet. Lägg märke till att kvinnan är kortklippt, vilket var det vanligaste på ön under 1700-talet – även om Hollywoods söderhavsfilmerna har gett annat intryck. (Wikimedia Commons.)

Faktiskt hade därmed Joseph Banks snuvats på äran att bli den förste naturalisten och ledamoten i vetenskapsakademin som kom

till Söderhavet. Inte bara hade Bougainville haft en astronom och en botanist ombord, utan dessutom hade han själv 13 år tidigare, under sin tid som fransk ambassadsekreterare i London, blivit invald i Royal Society såsom en god matematiker. Å andra sidan hade fransmännen inte haft naturvetenskap, utan sökandet efter nytt land, överst på sin agenda – och hade inte heller någonting jämförbart med Banks flytande forskningsstation.

Strax efter den Venusskådande expeditionens ankomst till Mataivaiviken 1769 skulle ett par deltagare, som tidigare tjänstgjort på *Dolphin*, visa Banks var ”drottningens” hus stod, men till deras förvåning var det spårlöst borta till följd av krigares härjningar. Även Hennes Majestät lyste med sin frånvaro under de närmaste två veckorna, men gjorde sedan entré. Banks första intryck var att hon ”verkade vara omkring 40, högre och mycket kraftfull, hennes hud vit och hennes ögon uttrycksfulla”. Kommentaren om hudfärgen tarvar en förklaring, och en utmärkt sådan får vi i Cooks beskrivning av tahitierna:

”De är av olika färg: de lägre, som är tvingade att vara mycket utsatta för sol och luft, är mycket mörkbruna, de förnämna däremot, som tillbringar den mesta tiden inomhus, är inte brunare än folk som är födda i eller bor längre tid i Västindien, ja, några

av kvinnorna är nästan lika ljusa som européer.”

Att vara ljushyad sågs överallt i Polynesien som ett tecken på skönhet och *mana*. Det fanns till och med blekningskurer för dem av hög ställning som ville bli riktigt attraktiva. Även ur den synpunkten levde Purea alltså upp till idealen på ön. Banks uppfattning var en annan, för han skrev att ”hon kan nog ha varit vacker men nu fanns få eller inga spår av det kvar”. Konstnären Sydney Parkinson beskrev henne som ”en fet dam som ser bra ut och ständigt ränner omkring”, medan Cook nöjde sig med det något diffusa påpekandet att hon ”liksom de flesta av de andra kvinnorna” var ”mycket maskulin”. Det senare får ses i ljuset av de förväntningar som dåtida engelsmän hade på ”det täcka könet”. Här mötte de varken kvinnor som kokett väntade på att bli kurtiserade eller bjöd ut sig för att få ihop till livets nödort, utan som var rättframma och visste att ta för sig samt därtill oftast var starkt byggda.

För att behaga matronan bjöds hon ombord på skeppet, där hon fick en docka i present. Det visade sig att hon inte längre hade något eget residens i trakten, utan bodde på en sorts ”huskanot” som Banks och Solanders finlandssvenske amanuens Herman Spöring gjorde en fin penntekning av (Bild 13). Farkosten var

drygt nio meter lång och bestod av två sammanbundna skrov med uppsvängda aktrar samt på tvärdäcket en låg hydda med bambuväggar och bladklätt tak. Valet av mobilt hem hade en dramatisk anledning.

Bild 13. Herman Spörings (1733–71) teckning av Pureas kanot på stranden av Matavaiviken. (British Museum, Natural History/Wikimedia Commons.)

Pureas make hade sitt säte i Pappara, en del av Teva-i-uta på Tahitis sydsida. Ändå var han formellt sett inte hövding där längre, utan förmyndarregent å sonen Teri'ireres vägnar. Bakom seden att den förste sonen blev hövding redan vid födseln fanns föreställningen att den kombinerade *mana* han fått i arv via föräldrarna var större än den någon av dem ensam ägde. Men ett spädbarn kunde ju inte gärna anförtrös att regera, och därför ombesörjde fadern det tills rätta åldern uppnåtts för ett egentligt maktskifte.

Så mycket kontroversiellare i tahitiska ögon var att sonen till en *arioi* tilläts leva, för i vanliga fall ströps varje sådan avkomling direkt efter förlossningen. Men det här var inget vanligt fall, utan ett av de undantag som kunde göras i det allra högsta samhällsskiktet.

För det första måste en hövding tänka på successionen, och för det andra kunde både Amo och Purea hänvisa till sina halvt gudomliga anor. Självaste Oro hade gjort en jordisk kvinna med barn, och pojken hon födde blev en stor härskare. Med det som prejudikat hade alltså Teri'irere fått leva efter att ha kommit till världen omkring 1762.

Som ett tecken på hur mycket de höll av sonen kan tas att fadern, som tidigare hetat Tevahitua, tog sig namnet Amo, vilket betyder "blinka" och var ett minne av hur skojigt den lille tyckte det var att se andra grimasera. En väsentligare historisk detalj var att Purea kommit över en "Union Jack" från Wallis. Engelsmännens vördnad inför sin fana måste ha förefallit öborna som om den hade magisk kraft, och just den här skulle bli Teri'ireres särskilda värdighetstecken i form av en mantel försedd med röda fjädrar.

Men att Teri'irere var en gosse med strålande utsikter framgick på ett ännu mer imponerande sätt. På Cooks karta över Tahiti står det vid en udde i Papara-distriktet "Morai no te Oamo", vilket syftar på Amos friluftstempel, eller *marae*. Mahaiatea, som det hette, var öns dittills värsta skrytbygge och får mig osökt att tänka på den pyramid som Kleopatra enligt min barndoms Asterix-album lät uppföra med hjälp av druiden Miraculix trolldryck.

Även den galliska dekokten förutan lyckades Amos och Pureas undersåtar på den korta tiden av två år stapla upp en trappstegspyramid i elva våningar som var mer än 13 meter hög och hade en bas av ungefär 20 gånger 80 meter i ena änden av en rektangulär tempelgård (Bild 14). Materialet var runda basaltstenar och huggna korallblock som det måste ha varit ett väldigt sjå att bearbeta och kånka dit. Men så var Amo också en mäktig man som med hänvisning till Oros önskan kunde beordra att alla icke helt nödvändiga sysslor av annat slag lades åt sidan för det storslagna projektets skull.

Bild 14. Marae Mahaiatea, friluftstempelt som Purea och Amo lät uppföra i Papara. (William Wilson, *A Missionary Voyage to the Southern Pacific Ocean*, 1799.)

Kronan på verket skulle bli ett av arioieras heligaste kultföremål, Oros *to'o*. Enda kruxet var att denna fetisch, som i rituella sammanhang utgjorde gudens tillfälliga boning, befann sig i grannriket Teva-i-tai, vars härskare Vehiatua ingalunda stod beredd

att vinka adjöss till den. Lika lite till övers hade det högmodiga paret bakom Mahaiatea för Vehiatuas hänvisning till släktförhållanden som grund för hans sons anspråk på att bli överhövding i båda Teva-hälfterna. När Amo och Pura inbjudit alla dignitärer till att bevittna Teri'ireres kröning i den röda gördeln, var måttet rågat. Släktingar slöt sig samman i en konspiration, som resulterade i att Vehiatua i slutet av 1768 sände en hel armé av krigare mot Teva-i-uta.

Det var efter ett snöpligt nederlag som Pura gått i landsflykt till området vid Matavaiviken, där hon hade nära anförvanter – och minst en älskare. Efter sonens födelse hade förhållandet till Amo varit rent politiskt, och båda kontrahenterna var öppna för nya erotiska äventyr.

EN GENTLEMANS FRESTELSER

Planeten Venus passage framför solen är det prosaiska skälet till att en udde vid Matavai fått samma namn som den romerska kärleksgudinnan. Det var där som Cook inom en förskansning, "Fort Venus", lät sätta upp tält för Banks och forskarstaben (Bild 15). Som det skulle visa sig, blev den även skådeplats för möten som väl passade ihop med de associationer Venus gav i andra avseenden än vad forskarlaget officiellt hade i kikaren.

Bild 15. Fort Venus enligt en gravyr efter teckning av Sydney Parkinson. (Wikimedia Commons.)

När Banks en morgon promenerade iväg för att göra ett oanmält besök hos Pura, visade det sig att hon fortfarande låg och sov i den hyddformade kajutan – men inte med sin docka i famnen, om nu någon trott det. Intill henne befann sig "en stilig kraftfull ung man på omkring 25" vars namn Banks skrev som "Obadée". Med tanke på Puras ambitioner och egen samhällsställning, var han knappast vilken "toy-boy" som helst utan en högrankad *arioi*. Bland de tahitier vi känner till och vars namn påminner om det Banks skrev finns i så fall ingen bättre kandidat än Pati'i, som hade en av nyckelhändelserna i öarnas historia långt framför sig – vilken ska avslöjas senare. Pura verkade hur som helst inte det minsta generad, utan tog lugnt på sig sin klädnad och följde med till engelsmännens kombinerade tältläger och handelsplats, där Banks fått i uppdrag av Cook att överse inköpen av förnödenheter.

Vänskapen med Purea skulle ha kunnat ta en ända med förskräckelse den 2 maj. Cook och astronomen Charles Green ämnade då packa upp kvadranten, en siktparat som användes för mätning av stjärnors höjd över horisonten. Den hade förvarats i ett tält med vaktpost utanför, men var trots säkerhetsåtgärden putsväck. Utan detta instrument skulle observationsuppdraget gå i stöpet! Cook övervägde att hålla några mäktiga tahitier arresterade tills det återlämnats. Den enda bland dem han för tillfället skulle kunna begränsa rörelsefriheten för var dock Purea och, skriver han, ”att hålla henne kvar med våld skulle ha alarmerat resten”. Innan han tvingats till en så drastisk åtgärd lyckades Banks och Green dessbättre spåra upp tjuven och återbörd kvadranten.

Vad som grumlade återseendets fägnad var att den skyldige inte bara varit långfingrad utan även klåfingrig och hade pillat bort några delar. Lyckligtvis fanns en expeditonsdeltagare med en i detta sammanhang ovärderlig kompetens. Utöver sina meriter som läkare, zoolog och tecknare hade nämligen Herman Spöring flera års erfarenhet som urmakare. Han hade tagit med sig både verktyg och vissa reservdelar med vilka han kunde få instrumentet att fungera. Därmed blev han den som räddade forskarlaget från fiasko så att alla kunde andas ut

inför den annalkande Venustransiten.

Dagen efter detta tillbud var allt åter frid och fröjd, och Banks mötte då för första gången Tupai, ”Obereas högra hand som varit med henne på *Dolphins* tid”. Denne hade till Banks förvåning tillbringat natten i hennes kanot ”icke utan en sängkamrat trots att gentlemannen knappast är under 45”. Tupai var en hög *arioi* som flytt från Raiatea i samband med en invasion från dess grannö Bora Bora och funnit en ny församling i Papara. Där blev han överstepräst vid det stora friluftstemplet, Amos rådgivare och – enligt vad det påstås – Pureas älskare, vilket otvivelaktigt betydde att han var av hövdingablod.

Några dagar efter mötet med Pureas tvenne kavaljerer skrev Banks i sin dagbok att hon i kvällen kom på visit med sin favoritjänarinna, vars namn han stavade ”Othéothea” och inom parentes kallar ”min flamma”. Bland de tahitiska glosorna i den lista forskarlaget gjorde upp står det att hennes namn betydde ”mycket vit”. I så fall torde det ha varit Teatea, vilket gör henne till den allra första bland identifierade kvinnor i raden av europeisk-tahitiska kärlekspar. Men trots att flera bevarade porträtt från expeditionen visar kvinnor (Bild 16), finns tyvärr inget som vi med säkerhet kan säga föreställer henne.

Bild 16. Tahitiska kvinnor porträtterade av Sydney Parkinson. (Wikimedia Commons.)

Att förhållandet med Teatea inte var något Banks sökte smussla med framgår av att hon var en av dem som övernattade i hans tält när det vid ett tillfälle fylldes till bredden av en gästskara som även innefattade Purea med sin unge älskare. Något närmare besked får vi inte om vad som tilldrog sig i mörkret, men några dagar senare lade Banks märke till att de blickar som utväxlades mellan Purea och "Obadée" tydde på att de inte var lika förtjusta i varandra längre. Snarare verkade det som om Banks var en tänkbar ersättare, men han skriver att även om han varit "fri som själva luften vore hennes majestät inte den mest åtråvärda". Dessutom var han ju redan upptagen, påpekar han med hänsyftning på Teatea – vilket inte hindrade att alla fyra tillbringade ännu en natt i det Bankska tältet!

I slutet av maj befann sig Banks på exkursion en bit österut och inbjöds att sova över i Pureas hyddkanot, som låg förtöjd i närheten. Trots att det var tropiskt varmt hade han valt att hellre

svettas än frångå sitt klädsnobberi, men i kvällningen tog han av sig och Purea insisterade på att hålla hans persedlar i säkert förvar. När dagen grydde visade det sig att någon ändå lyckats lägga beslag på alltihop. Banks fick därför moloken återvända till Fort Venus i tahitisk klädsel, utan sin vita rock och väst med knappar i form av små silverrodor. Därutöver var han tvungen att erkänna sig ha blivit av med två pistoler som legat i fickorna. En ringa tröst var att inte bara han råkat ut för nattlig tjuvnad.

Vad värre var, riskerade expeditionen även att mista ett par levande tillgångar i form av två marinsoldater som några dagar efter Venuspässagen gjort en egen transit upp i bergen för att leva paradisliv med sina nyblivna "hustrur". Cook fattade raskt beslutet att hålla Purea och några hövdingar som gisslan tills tahitierna spårat upp desertörerna. Det var nära ögat att han till råga på allt blev av med en hel liten pluton som satt efter dem men tillfångatagits av de nyblivna parens allierade. Först efter det att ännu en styrka mobiliserats kunde syndarna föras ombord och låsas in på *Endeavour* i väntan på repressalier.

Inte så långt därefter stod det klart vad som egentligen hänt den där natten när någon knyckt Banks kläder och pistoler. Via Sydney Parkinsons (Bild 17) dag-

bok får vi veta mer om händelsen, som Banks mest av allt verkar ha velat glömma. Purea anlände till lägret på Venusudden med mat av olika slag, men utan något av allt det som Banks och de andra blivit bestulna på. Det var "Obadée" som var den skyldige, fick de veta, och han hade stuckit sin kos med stöldgodset. Banks uppträdde "mycket kallsinnigt", och Cook vägrade ta emot varorna men ändrade sig nästa morgon och köpte en del frukt. Banks hade också lugnat sig och gav Pureas delegation tillstånd att utnyttja hans tält hela *dagen*.

Bild 17. Sydney Parkinson (1745–71) var den förste besökare som beskrev tahitiernas liv i både ord och bild. Det här antas vara hans självporträtt. (Wikimedia Commons.)

Det var dock inte bara tahitiernas omhuldade siesta som stod på programmet, enligt Parkinson,

för två av Pureas tjänarinnor hade bestämt sig för att få varsin engelsman till "make". Den ena valde skeppsläkaren och den andra en löjtnant. Allt skedde utan mankemang fram till skymningen, då läkaren av någon anledning slängde ut sin "trolovade" och resten av sällskapet följde efter – alla utom Teatea, som bönade och bad att få stanna kvar till dess Banks släpade ut henne. Läkaren och Banks skällde därefter en lång stund så häftigt på varandra att Parkinson befارade att det skulle leda till duell. Purea och hennes hovfröknar drog sig tillbaks till sin kanot – och Banks gjorde dem sällskap för att dela deras nattläger!

Säga vad man vill om dessa intermezzon, men långtråkigt verkar Banks sannerligen inte ha haft. Den 13 juli skulle Tahitikapitlet i hans liv ta slut i och med att *Endeavour* lade ut från Matavai. Purea kom förstas ombord, liksom Teatea. Tillsammans med massor av öbor i kanoter omkring fartyget verkade de tävla i vem som inte bara kunde lipa mest, utan *högst*, konstaterade Banks och gjorde därmed samma erfarenhet som tidigare Wallis av ceremoniellt gråtande (Bild 18). Därefter väntade besök på de andra Sällsöarna, utforskande av Nya Zeeland och Australien samt en lång väg hem till England.

Med ombord som lots och tolk fanns Tupaia med sin unge tjän-

are Taieto. Den förre tog enligt ett rykte tillfället i akt att lämna Tahiti efter ett misslyckat konspirationsförsök mot en hög hövding. Glad för det var Banks, som såg fram emot att överglänsa sina vänners privata zoologiska trädgårdar hemma i England med två alldeles egna söderhavsvildar!

Bild 18. Pureas tårfyllda avsked av kapten Wallis, såsom en flyhänt illustratör i efterhand tänkte sig det. (Wikimedia Commons.)

Mindre glada hade de två marinsoldaterna, som tänkt stanna kvar hos sina kärestor, anledning att vara, för de fick sig nästa dag två dussin piskrapp vardera. Vis av tidigare erfarenhet hade Cook

inte velat bestraffa dem i Pureas och de andra högt uppsatta tahitiernas åsyn, för sådant föreföll dem som ett rent chockerande barbari.

Vad Banks kände vid avresan behöll han för sig själv, och om han fått med sig de marquesanska örhängena nämnde han inget om dem. Vem Teatea var och vad som sedan hände med henne är inte heller känt. Banks skulle varken återse henne, Purea eller Tahiti.

KÄNDISSKVALLER MED TAHITISKA FÖRTECKEN

Efter sin ur alla synpunkter strävsamma färd jorden runt lade *Endeavour* till i engelsk örlogshamn den 12 juli 1771. Av de åtta män som Banks före utresan engagerat för projektet steg bara tre iland: Solander och två assistenter. Inte heller fick Tupaia uppleva England, för tillsammans med Taieto, Parkinson, astronomen Green och ytterligare ett par dussin andra hade han såsom allmänt nedgången dött av dysenteri eller malaria under ett långt men för skeppsrenovering nödvändigt uppehåll i Batavia (nuvarande Djakarta) på Java. Dittills hade manfallet med dåtida mått varit ovanligt lågt, men mikroberna förvandlade *Endeavour* till ett flytande sjukhus – vars läkare blev den förste att avlida. Fast det fanns ytterligare två medicinskt kunniga ombord – Dan-

iel Carl Solander och framförallt Herman Spöring.

Enligt Bengt Danielsson hade Banks och Solander klarat livhanken genom att flytta ut på landsbygden, där Spöring gav dem god omvårdnad. Andra källor ger ett par malajiska flickor äran för detta. Oavsett vilket, var Spöring oförmögen att kurera sig själv under den fortsatta färden mot platsen vars namn måste ha uttalats med bävan och skepsis – Godahoppssudden.

Den 22 januari 1771 skrev Banks i sin dagbok att nästan alla ombord, inklusive han själv, var sjuka och att Spöring var mycket illa däran. På kvällen den 24 slutade den senares plågor, och dagen därpå konstaterade Cook att ”Herr Spöring, en gentleman tillhörande Herr Banks följe, lämnade detta liv”. Så kort blev slutordet om den deltagare som faktiskt säkerställde hela expeditionens anseende genom att reparera kvadranten. Att de dåtida instrumenten var så undermåliga, att det inte gick att genomföra de planerade beräkningarna av avståndet till solen tillfredsställande, var ju inget han kunde rå för. Sätillvida hade alla Venusobservatörer skickats ut till jordens olika hörn helt förgäves!

De övriga forskningsresultaten var å andra sidan desto mer aktningsbjudande, för de omfattade tusentals vetenskapligt okända

djur och växter samt mängder av etnografiska föremål och skisser (Bild 19). Enbart Spörings zoologiska originalteckningar fyller nio bundna volymer. Den stora allmänhetens samtalsämne blev därför i ringa mån Cook, utan desto mer vad tidningarna kallade ”*The Banks and Solander Expedition*”. Aptiten på exotiska detaljer tillgodosågs med uppenbar förtjusning av de linneanska parhästarna som vid diverse samkväm berättade om Venus jordiska medsystrar. Den fryntlige Solander hade själv inte fört någon dagbok, men delade gärna med sig muntligen av vad en av Banks levnadstecknare, Harold B. Carter, kallat en ”hobby i form av kultiverad pornografi”. Exempelvis avslöjade han att den annars så tillbakadragne Parkinson överraskats mitt under en kärleksakt med Piari, storasystemen till Banks dåvarande förälskelse (som förmodligen var Teatea).

Kombinationen av vetenskap och frivola skildringar skulle även utan nämnda pratsamhet ge resultat i tryck. Som vi redan sett fanns inslag i Banks dagbok som antydde mer än växtsamlande under palmerna. Amiralitetets ledamöter hade förstås något annat i åtanke när de insåg värdet av att ge ut en skildring baserad på Cooks och hans samt tidigare brittiska resenärers noteringar av förhållandena i Söderhavet, men tyckte det var

en god idé att låta en driven skriftställare redigera dem.

Bild 19. Joseph Banks iförd en maorimantel. Porträtt målat av Benjamin West 1773. (Usher Art Gallery/Wikimedia Commons.)

Den som anförtroddes detta värv, dr John Hawkesworth (Bild 20), fick sex tusen pund i honorar, en för den tiden svindlande summa som motsvarade mer än det dubbla av vad *Endeavour* kostat i inköp eller hundra gånger Solanders årslön vid British Museum!

Den välbetalda mödan presenterades 1773 i tre volymer med den tidstypiskt omständliga titeln *An Account of the Voyages Undertaken by the Order of His Present Majesty for Making Discoveries in the Southern Hemisphere, and Successfully Performed*

by Commodore Carteret, Captain Wallis, and Captain Cook in the Dolphin, the Swallow, and the Endeavour, Drawn Up from the Journals which were Kept by the Several Commanders, and from the Papers of Joseph Banks, Esq. Det lät förtroendeingivande, men redaktören hade tagit sig sådana friheter med sakuppgifter och kvasifilosofiska tillägg att det bitvis fanns föga likhet med originalbeskrivningarna.

Bild 20. Dr John Hawkesworth (ca 1715–73) på en målning av okänd konstnär. (Wikimedia Commons.)

Lika olyckligt var det på sitt sätt att han *inte* censurerat vissa anteckningar som Banks gjort i eget intresse och som återgavs autentiskt. Särskilt På grund av för dåtiden chockerande porriga beskrivningar fick Hawkesworth utstå så mycket kritik att han bara ett halvår efter utgivningen dog av vad som sägs ha berott på

en kombination av nervöst sammanbrott och en överdos opium.

Under 1773 publicerades även Parkinsons fragmentariska anteckningar, men Cooks obearbetade loggbok från färden med *Endavour* offentliggjordes inte förrän 1955 och Banks dagböcker gavs ut först efter ytterligare sju år. Ett tidigare försök att postumt låta Banks ge sin bild av världsomseglingens vedermodor hade visserligen gjorts 1896, men i det fallet rensade den sippt lagde redaktören så mycket i texten att det – som historikern John Beaglehole uttryckt saken – blev mindre fråga om en dagbok än skådeplatsen för en regelrätt slakt.

Vad som kan konstateras under nagelfarandet av skildringarna i såväl original som omstöpningar är att det faktiskt inte finns något i dem som klart antyder en affär mellan Banks och Parea. Ryktena om detta kuttrasju kommer istället från en handfull allt annat än sannfärdiga poem, varav vi kan nöja oss med att se närmare på tre.

Det första påstods vara en epistel från "Oberea, drottning av Tahiti" till Joseph Banks, som översatts av någon i Dublin med initialerna "F. Q. Z." och som var professor i "Otaheites" språk samt "alla språken på de icke upptäckta öarna i Söderhavet"! Dikten kunde anskaffas till det facila priset av en shilling och trycktes i minst fem

upplagor på ett år. Inledningsversen som återges här har jag – liksom när de gäller övriga citat ur den obskyra lyrikfloran – tagit mig friheten att själv översätta:

Jag, Oberea, från söderns världshav
vida,
klagar över sveken dina, som mig fått
att lida.
Nu en europeisk mö lockat har ditt
sinn'
med smalare midja och ljusare skinn.

Ändå du med mig lät nattimmarna gå
bortom brödfrukträdets där och vart
bugande strå.
Ofta i den gungande båt vi samman
låg,
obekymrade av stänk från vind eller
våg.

Stegringen i klagosången nås i och med att den försmådda erinrar sig kärleksnatten under vilken Banks blev bestulen på sina klädesplagg, som endast nödtorftigt ersattes av hennes underkjol. Kvarlämnad i sin ensamhet förutspår hon melankoliskt att om Banks till äventyrs skulle återvända, blev det enda spår han fann av henne en grav.

En svarepistel togfördes inom kort som om författaren var Banks själv – "resenär, monsterjägare och älskare till Oberea, drottning av Tahiti" – men vidarebefordrad av någon med de kufiska initialerna "A. B. C.". Rimsmidarens hemvist framgick inte, men väl titeln "biträdande professor i Otaheites och varje annat okänt språk". Ryktet gjorde

länge gällande att både detta och föregående skaldestycke skrivits av en major vid namn John Scott-Waring. Senare föll mistankarna på sir John Courtenay, en Irlandsfödd politiker och nidskrivare.

På omslaget till andra episteln drog sig utgivaren inte för att påskina att tryckningen skett på Java för "Jacobus Opano". *Opano* var tahitiernas sätt att säga "det är Banks". Från Jacob till Joseph var ju steget inte långt för den som kunde sin Andra Mosebok och berättelsen om Potifars hustru – en kvinna som inte helt saknade Pureas liderlighet. Den anonyme skalden gick ifråga om erotiska anspelningar ännu längre än i den första episteln. "Men vilken planta jag plockade fram åt dig", är de ord Banks här tillskrivs med en hänsyftning som lätt kan tolkas som annat än botanisk. Nu bekänner han också att han har barn på den tahitiska bygden:

Välsignat resultat den är utav all din charm,
min avbild som sprattlar och jollrar vid
din barm.

Svaret från den övergivna mamman, som tydligen fött tvillingar, lyder:

Barnen växer i storlek och i grace.
Som kopior av sin fader deras ansikten
kan tas,

och jag kan nästan höra hur de säger
när jag gråter:

"Hur grym vår pappa var som for långt
bort och ej kom åter".

Men föreställ dig tårars ström, själva
floden lik,
och slit dig för en stund ifrån din kära
Botanik.

Minns åter stunder av extas i våra
kärleksbon
och sänd ett enda livstecken till
Otaheites tron.

Varifrån inspirationen kom fram-
går via en vers med moraliseran-
de underton:

En sida från Hawkesworth uti
kammaren den kalla
får känslorna hos ungmön ljuv att
överjordiskt svalla.

I älskar'ns famn behagen sina hon
prostituerar
utan att en tanke uppå synd henne
generar.

"Jag ska göra", ropar hon, "som förr
drottningar stora"
och sjunker av principskäl till att bli en
simpl hora.

Banks verkar ha valt att "ligga
långt". I någon mån hade han ju
sig själv att skylla genom att ha
tillhandahållit pikant information
för skälmstyckena. Känd som
charmör och hjärtekrossare var
han förresten ändå. Att ha lägrat
en drottning och sått sin vildhav-
re på andra sidan jordklotet var
väl inte heller det värsta en ung
och ogift engelsman av hans ställ-
ning kunde påbörjas. Värre var
det i så fall för en societetsflicka,
Harriet Blosset, som alltsedan av-

resan med *Endeavour* broderat flera västar åt honom i väntan på det åstundade bröllopet. Henne hade han till allmän förvåning gett på båten, och enligt skvallret var hon den kärlekskranka ungdom som genom diktarens tilltag fått horstämpeln på sig. Ytterligare en epistel, som kom från trycket 1774, hade ett mer anklagande innehåll apropå Parea men fick en titel som inte var mindre insinuant beträffande Banks olyckliga "ex": *An Heroic Epistle from the Injured Harriet, Mistress to Mr. Banks, to Oberea, Queen of Taheite*. Skandalen var å andra sidan inte värre än att hon gifte sig med en "rättskaffens botanisk präst".

Dåtidens lag om ärekränkning gjorde det omöjligt att stoppa vidare tryckning och spridning av alster, där Banks framställdes som allt från pilsk kvinnokarl till arrogant akademidespot (Bild 21). Fast egentligen är det synd att ingen lyckades översätta dem till tahitiska medan det ännu begav sig för *arioi*-samfundet. Det här var just den sorts satir som skulle ha gjort stor succé på en av dess andaktsövningar och gått utmärkt att illustrera med pantomimer som lämnade föga åt fantasin!

I alla händelser blev det hela inte till något hinder för Banks fortsatta popularitet och karriär (Bild 22). Från och med hemkomsten med Cook gick det knappt ett år

utan att han förärades en prestigefylld utmärkelse eller invaldes som medlem i något lärt samfund. Först ut, redan i november 1771, var Oxford som gav honom ett hedersdoktorat i civilrätt (!), och det dröjde inte länge innan han blev utländsk ledamot av Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Vidare blev han baronet 1781, riddarvärdig 1795 och i decennierna kungens närmaste rådgivare i vetenskapliga frågor.

Bild 21. Samtida nidbild av Joseph Banks. Längst t.h. håller Solander episteln till drottningen av "Otaheite". (Wikimedia Commons.)

Genom åren kunde han också via hemvändande sjöfarare och forskare utöka sin samling av "artificial curiosities" från främmande världsdelar. Det finns således

många möjligheter för hur ett par marquesanska örhängen kan ha kommit i hans ägo under eller efter sejouren på Tahiti – om de nu gjorde det.

Bild 22. Sir Joseph Banks nära 40 år efter sin resa med Cook. Porträtt av Thomas Philips, 1809. (Royal Society/Wikimedia Commons.)

Att de gått i arv bland hans kända ättlingar – det har antytts att han hade s.k. ”oäkta” sådana även på hemmaplan – kan vi däremot vederlägga genom ett enkelt faktum. Det äktenskap han 1779 ingick med advokatdottern Dorothea Hugessen (Bild 23) blev barnlöst, och av hans manliga kusiner verkar alla ha dött ogifta eller utan bröstarringar så att ingen ny generation på deras släktgren förde efternamnet Banks vidare.

Bild 23. Lady Banks, f. Dorothea Hugessen (1758–1828). Efter porträtt av John Russell, 1788. (Wikimedia Commons.)

DEN ODÖDLIGA PUREA

För Cooks del dröjde det till sommaren 1775 innan han fick vetenskap om skrivierna apropå Banks dagbok. Orsaken var att han i tre års tid återigen befunnit sig på världsomsegling. Vad han tänkte om tryckalstren kan vi ana oss till genom ett brev, som han skrev till redaktören av den bok som skulle handla om den nya resan:

”Beträffande mina mäns kärlekskapader på Otaheite och andra platser tycker jag inte det är nödvändigt att nämna något om dem alls.”

Från början var det meningen att Banks skulle ha varit med ombord. Men när han inte fick sin vilja igenom beträffande en egen stab på 16 personer samt en extra påbyggnad av hytter, som hotade att få hela fartyget att kantra, blev han så förtörnad att han organiserade en forskningsfärd i rakt motsatt riktning – till Island.

Ändå genomfördes Cooks andra expedition i samma anda som den första, inte minst därför att den svenske Linnéaposteln Anders Sparrman fanns ombord. I tredje delen av sin långt senare utkomna *Resa omkring Jordklotet* (1802) gav denne en dyster skildring av Purea, som han mötte i augusti 1773. Enligt vad han uppfattade var hon nu skild från sin make. ”Gamle *Oamo* tycktes tröstat sig över förlusten av Tajtiska kronan och sin gamla *Obera* med en ung skön fru”, skrev han. Purea å sin sida tvingades hanka sig fram genom att tigga. Som hon var utfattig, ursäktade hon sig för att inte ha något att skänka besökarna. En annan naturforskare, George Forster, gjorde kommentaren att hon och Amo var ”levande exempel på den mänskliga storslagenhetens obeständighet”.

I maj året därpå verkade hon lyckligtvis ha fått det bättre, för då gav hon de vita besökarna svin och frukt. Men när Cook under sin tredje världsomsegling i augusti 1777 återkom en sista gång,

fick han beskedet av befolkningen på halvön Taiarapu att hon lämnat det jordiska. Vad han inte kunde ana var att han själv skulle tas av daga på Hawaii ett och ett halvt år senare samt att Purea faktiskt skulle överleva honom.

Bild 24. William Bligh (1754–1817). Frontespis ur *A Voyage to the South Sea* (1792).

Huruvida Cooks sagesmän ljugit eller om han missförstått dem får vara osagt, men likt en senare tids Mark Twain skulle Purea ha kunnat säga att ryktet om hennes död var betydligt överdrivet. Att hon levde, om än icke i högönskelig välmåga, kunde William Bligh (Bild 24) konstatera den 25 november 1788, när han med *Bounty* låg för ankar i Matavaiviken för att i enlighet med Banks förslag samla in skott av brödfruktträdet å de västindiska plantageägarnas vägnar. Så här berättar

han i sin bok *A Voyage to the South Sea* (1792):

”Denna morgon sände jag en båt till Oparre [Pare], som återvände på eftermiddagen med Oberree-roah och två kvinnor, hennes tjänarinnor. Eftersom hon var gammal och korpulent, var det med svårighet som vi hjälpte henne upp längs skeppssidan. Så snart hon var på skeppet satte hon sig ner på landgången, och med armarna om mina knän uttryckte hon sin förtjusning över att se mig medan hon grät floder av tårar. Hennes tjänarinnor bar därefter fram tre tygskynken vilka hon tillsammans med en stor gris, några brödfrukter, kokbananer och kokosnötter haft med sig som gåva. Som hon var uttrötad efter färden, önskade hon få stanna ombord hela natten. Jag beordrade övernattningsarrangemang, vilket var lätt gjort eftersom inget annat krävdes än att en matta och en del tyg breddes ut på däck. Med sig hade hon sin favoritkatt, född av en av dem hon fått av kapten Cook. Hon berättade för mig om allt olyckligt hon och hennes son råkat ut för sedan kapten Cook lämnat Tahiti ...”

Beklagligtvis låter Bligh oss inte veta exakt vad han fick sig berättat, och inte heller verkar han överraskad av att Purea var i livet. Som deltagare på Cooks sista resa kände han förmodligen till att hon påstås vara död, och om

han tvivlade på att det verkligen var hon som kommit ombord bör han ha kunnat få hjälp med identifieringen av artillerikonstapeln William Peckover som varit med på alla Cookexpeditionerna och dessutom talade hygglig tahitiska. Vad Banks tänkte, om han läste det just återgivna citatet eller fick händelsen personligen återberättad av sin vän Bligh, vet vi inte, men i och med det tycks den indirekta nyhetsförmedlingen mellan ”drottning Purea” och Royal Society ha upphört.

Omständigheterna kring Pureas bortgång är höljda i dunkel, och inte en gång hennes släktingar i slutet av 1800-talet verkar ha känt till att hon var i livet vid Blighs besök. Däremot står det klart att Amo 1793 stupade för en kula under inbördeskrig. Av bevarade traditioner framgår att den han haft som ny livsledsagarinna hette Taurua och var en yngre kusin till exhustrun. Med henne fick han sonen Temari'i, som tog över som hövding när halvbrodern Teri'irere någon gång mellan 1777 och -88 dött ogift och barnlös. Temari'i i sin tur avled även han utan tronarvinge 1797 och efterträddes av sin farbror Manea, som var en gammal man och bara levde i ett år därefter. Ny regent blev då dennes son Teuraitera'i, som sannolikt var en bra bit över 40 år.

Ändå blev det därmed inte tyst om Purea – i Europa. Hon skulle

– om någon på *Bounty* lyckats förklara det – säkerligen ha blivit mycket förvånad över beskedet att hon inte bara inspirerat poeter, utan att dessutom andra kvinnor spelat henne på scenen (Bild 25). Bligh kunde knappast ha undgått att känna till att hon dykt upp som en av figurerna i en pantomim med musik- och dansinslag skapad av John O’Keefe och William Shield. *Omai, or a Trip Round the World*, som stycket hette, hade urpremiär 1785 och blev en långkörare på kungliga teatern i Covent Garden, men gavs även av och till i andra länder långt in på 1800-talet.

Bild 25. Margaret Martyr (1762–1807), en berömd sångerska och skådespelerska som gestaltade ”Oberea” på teater-scenen. Porträtt av Gainsborough Dupont, 1794. (Wikimedia Commons.)

Huvudpersonen, ”Omai” (Ma’i), var egentligen en lågättad tahitier som kommit till England med föl-

jeskeppet under Cooks andra expedition och återvänt hem med den tredje. Här påstods han ha gjort resan London tur och retur för att bestiga den tahitiska tronen med en engelsk kvinna som sin drottning – efter att ha överlistat trollkvinnan ”Oberea”. (I verkligheten dog han några få år efter repatrieringen föraktad och utblottad på sin hemö Huahine.) Finalen blev en enda lovsång till England och Cook. Som ett tecken på välvilja räckte en sjungande kapten sitt svärd till ”Omai”, varpå ”Oberea” stämde upp strofen:

O fröjd! Trollformlerna mina värdelösa är och borta.

Mot ett brittiskt svärd kommer en väpnad värld till korta.

Det var ett för sin tid ovanligt påkostat spektakel som uppfördes med sensationella scenefekter och vad som enligt programmet exakt återgav ”kläderna, vapnen och sedvänjorna hos invånarna på Otaheite och i de andra länder som besökts av kapten Cook”. Som vetenskaplig rådgivare engagerades John Webber, illustratören på den store upptäckarens sista resa. Hans expertis måtte inte ha utnyttjats alltför noga, för den scenkostym skådespelerskan bar i rollen som ”Oberea” hade inte minsta likhet med vad en polynesisk härskarinna vare sig förr eller senare spökat ut sig i (Bild 26). Fast den hade onekligen fördelen att framhäva den pondus för vilken Purea gått till historien.

Bild 26. Philip James de Loutherbourgs (1740–1812) skiss av hur ”Oberea, an Enchantress” skulle se ut på kungliga teatern i Covent Garden. (Wikimedia Commons.)

Ett helt annat sammanhang, där Purea dök upp, får vi en antydning om via en annons som en Mrs Hayes lät trycka för sin bordell i *Whoremongers Guide to London* och som jag – nota bene – har funnit i sekundärlitteraturen:

”På slaget klockan sju kommer 12 vackra nymfer, obefläckade jungfrur, att genomföra den berömda Venus-högtiden, såsom den firas på Tahiti, under drottning Obereas instruktion och överinseende.”

Sannolikt kom inspirationen från Cooks skildring av ett originellt ekumeniskt samarbete. De närvarande öborna tyckte vid ett tillfälle att engelsmännens guds-

tjänst på Venusudden behövde livas upp en smula i *arioi*-anda, vilket gick så till att en vuxen tahitisk man genomförde ett samlag med en flicka som nätt och jämnt blivit tonåring. Cooks kommentar löd:

”Ingen hade den ringaste känsla av att uppvisningen var oanständig eller opassande. Oberea och flera andra kvinnor av hög rang instruerade då och då flickan hur hon skulle bete sig, men trots sin ungdom föreföll hon inte vara i behov av deras råd.”

Författaren Alan Moorehead uppger i sin bok *Ödesdigert möte* (sv. övers. 1967) att det även bland öborna fanns de som menade att Purea gått lite väl långt. ”Det är inte omöjligt”, skriver han, ”att den feta och tämligen åldersstigna Oberea var ivrig att bli intim med sjömännen och kom på idén att väcka uppmärksamhet genom detta offentliga skådespel”. Hur det var tänkt beträffande ”nymferna” och ”Venus-högtiden” i London får den som har dylik fantasi gissa sig till, men så mycket kan avslöjas som att bordellmamman själv agerade drottning.

Namnen ”Oberea” och ”Omai” blev genom pantomimen och diverse skrivelser vida kända i Europa. Det gällde i synnerhet Frankrike, där Bougainville gett Tahiti ett grundmurat rykte som det jordiska paradiset och där-

med indirekt bidrog till att få tankar om ett alternativt statskicks att mogna. Under revolutionsåret 1789 lyckades exempelvis en katolsk präst anonymt få en civilisationskritisk bok på hela 950 sidor tryckt på franska under titeln *Narrations d'Omai*, förespeglande läsarna att den återgav Omais egna ord.

Bland de fransmän som kom att höra talas om Purea var Pierre François Marie August Dejean, en f.d. general hos Napoleon Bonaparte som fått dille på att samla skalbaggar från hela världen och beskrev dessa i flera volymer. I en av dem, tryckt 1835, finner vi *Oberea* som namn på ett släkte inom långhorningarnas familj (Cerambycidae). Enligt de zoologiska nomenklaturreglerna får stavningen av ett publicerat artikel- eller släktnamn inte ändras, hur galet det än må vara. Alla språkrättande forskare till trots har "Oberea" därför blivit odödliggjord i den systematiska zoologi som ytterst kan leda sitt ursprung till Banks store idol, Linné.

Knappt 20 år senare vederfors klanen som gått segrande ur kampen om den tahitiska tronen en motsvarande ära. Då gav Napoleons brorson, Charles Lucien Bonaparte, namnet *Pomarea* till ett släkte polynesiska fåglar, som även kallas monarker och numera är utrotningshotade eller utdöda – precis som nästan alla Oceaniens kungahus ...

SLUTET PÅ EN ERA

Någon drottning över Tahiti blev Purea aldrig, men desto bättre gick det för hennes brorsdotter Itia vars make under namnet Pomare lade grunden till ett kungadöme – även om det varken etablerades eller fortlevde utan besvär. Itia uppmanade ivrigt Pomare att istället för diverse krimskrams begära musköter med tillbehör som betalning för saltat fläsk och annat som besökande kaptener tog ombord. Vapenarsenalen kom med hjälp av sjömän som gjort sig hemmastadda – däribland två svenskar – till användning i ett utdraget inbördeskrig. Under fälttågen konsoliderade fader och son Pomare sina positioner genom att lägga beslag på arioiernas heligaste fetischer och insignier. För att visa alla på ön vem som stod på maktens högsta tinnar sändes sonen Tu, den blivande Pomare II, år 1791 ut på eriksgata med början i Papara till muskötsalut från de vita legoknektarna. Pomare I dog tolv år senare som så kallad "hedning", men tronarvingen såg i frikyrkomissionärer, som anlant i mellantiden, en kanal till större givmildhet än vad Oro kunde bestå någon suverän med.

En nyckelhändelse i omvändelsearbetet inträffade på Moorea en februaridag 1815. Missionärerna befann sig då i byn Papetoai, där arioiernas översteprästat beslutat utmana de tahitiska gudarna.

Pati'i, som han hette, lät göra upp ett stort bål nära templet medan fullt av folk stod runt omkring och med både fruktan och nyfikenhet såg hur "avgudabilder" förtärdes av lågorna (Bild 27).

När ingen av de högre makterna gav sig till känna genom blixtnedslag eller andra hemskheter togs detta som ett tecken på att de vitas gud var mäktigast. Det är självfallet inte enda förklaringen till missionens framgång, men var helt klart ett betydelsefullt steg.

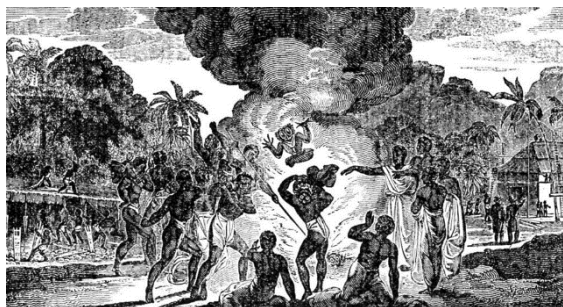

Bild 27. Heliga skulpturer kastas på elden av översteprästen Pati'i. (Missionary Sketches, 1819.)

Kan denne Pati'i ha varit samma man som Banks kallat "Obadée" och som varit Pureas 25-årige älskare 1768? I så fall borde han ha varit strax över 70 när han genomförde det i tahitiska ögon djarva experimentet. Vi vet att arioiparet Purea och Amo hade släktförbindelser på Moorea, särskilt med den store krigshövdingen i Papetoai. Vilka ömsesidiga politisk-religiösa fördelar det innebär att Purea hade älskare bland arioiernas prästerskap kan vi bara spekulera över, men att Pati'i hörde till de utvalda och även fallit för frestelsen att stjäla

Banks kläder är inte en alltför långsökt gissning. På guden Oros gamla tempeltomt i Papetoai ligger hur som helst Söderhavets äldsta kyrka, med anor till 1822.

Fortsättningen på historien innebär en rad tvister av religiöst slag, och liksom tidigare kom dessa att kopplas till jordiska auktoritets- och maktförhållanden. Hövdin-gaklanerna allierade sig med protestantiska och katolska missionärer, vilka sökte få sina hemländers regeringar – Storbritannien respektive Frankrike – att överta styret av Tahiti. Följden blev att kungadömet förklarades vara ett franskt protektorat 1842 och så småningom utökades med de andra mer än hundra öar som idag utgör "överhavsterritoriet" Franska Polynesien.

Därefter gick det raskt utför med Marae Mahaiatea, det rekordstora friluftstemplet i Papara. Under andra hälften av 1800-talet användes det som stentäkt för husbyggnation och vägfyllnad. Resten svepte tsunamis och orkaner bort tills bara ett överväxt stenröse återstod. Ändå kom det tahitiska kungadömet historia att avslutas med en Paporakvinna som visserligen inte kunde härleda sina anor till Amo eller Purea, men väl till deras respektive föräldrar.

Johanna Marau Ta'aroa Tepau Salmon var flicknamnet på den siste regerande kungens hustru.

Marau, som hon för korthets skull kallades, föddes 1860. Hennes far var en engelsk-judisk affärsman, Alexander Salmon, som blivit sekreterare åt drottning Pomare IV. Under sin tid vid hovet förälskade han sig i prinsessan Oehau, som uppfostrats av Pomare II:s änka och därmed var adoptivsyster till drottning Pomare IV, vars unge bror Pomare III dött barnlös. Alla var dock väl medvetna om hennes blodsband, genom vilka Amo var hennes morfars farfars farbror och Purea hennes mormors morfars syster. Ledet ovanför dem i släktrådet utgjordes så klart av Amos och Pureas mödrar och fäder. Via sin farmor Itia härstammade även drottningen från Pureas föräldrar.

Drottning Pomare IV var till en början avogt inställd till giftermålet, eftersom Salmon varken hade adliga eller tahitiska anor. Men redan efter några dagar gav hon med sig och förärade samtidigt prinsessan Oehau titeln *Ari'i Taimai*. Tillsammans fick paret nio barn, och av dem blev sonen Tati hövding i Papara (Bild 28). Han blev för övrigt en av öns sista med sådan fäderneärvd samhällsposition, för efter hand kom deras roller att övertas av folkvalda eller av franska staten utsedda styrespersoner.

Om Tati levde upp till bilden av en klok och generös hövding, visade den yngre brodern Alexander

Ari'ipaea desto tydligare släkttypiska ambitioner som drottningmakare. Av myndigheterna på Tahiti lyckades han få lagfart på praktiskt taget all mark på Påskön och utsåg sin hustru, som var därifrån, till dess drottning! Men det är en annan historia, och nu var det som sagt om hans och Tatis syster Marau det skulle handla.

Bild 28. Några av Pureas sentida släktingar. Stående fr.v. bröderna Nari'i, Ari'ipaea och Tati Salmon. Sittande fr.v. deras systrar Manihinihi, Marau och Moetia med modern Ari'i Taimai Salmon (1821–97). (Wikimedia Commons.)

Marau (Bild 29) hade studerat vid en privatskola i Sydney, men återvände till Tahiti för att vid inte ens 15 fyllda gifta sig med kronprinsen. Det arrangerade äktenskapet, som var det andra för makens del, blev både före och efter trontillträdet stormigt och slutade med skilsmässa 1888. Vid det laget hade Pomare V redan varit exkung i åtta år, och på hemväg från en resa till Paris hade exdrottningen funnit kärleken i en fransk sjöofficer. I samband med separationen försköt Poma-

re V de tre barn som fötts med fransmannen som far, och Marau kontrade med avslöjandet att hennes oduglige festprisse till ex-make inte ens var far till de två som satts till världen dessförinnan! Hon skällde också ut honom efter noter och lät honom veta att hon minsann var av förnämlig ätt, medan hans härkomst var dubiöst tuamotuansk och att han saknade egentlig auktoritet att skänka öriket till Frankrike.

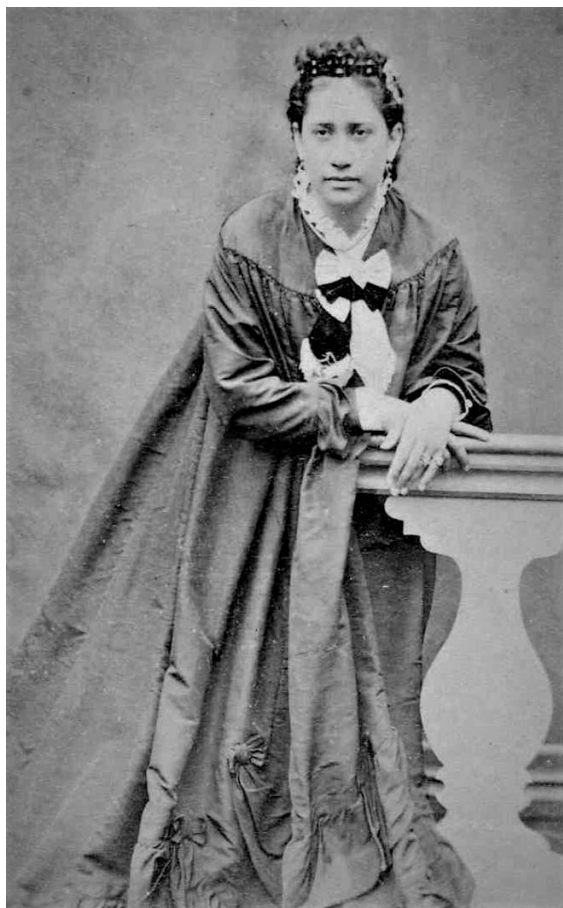

Bild 29. Marau Pomare (1860–1935) under sitt sista år som drottning. (Wikimedia Commons.)

Pomare V dog försupen 1891. En av dem som såg honom på litdeparade i palatset och samtidigt mötte Marau var den nyanlände Paul Gauguin. I sin bok *Noa Noa*

(sv. övers. 1943) gav han en beskrivning av henne som påminner om den Banks gjort beträffande Purea mer än 120 år tidigare. Inledningsvis såg Gauguin ”i denna redan något mogna drottning”, som vid tillfället var 31 år, ”ingenting annat än en vanlig fet kvinna med några rester av behag”. Men när han återsåg henne var det med öppnare konstnärögon:

”Hon hade sitt folks majestätiskt skulpturala former, stor och ändå graciös, med armar som två tempelkolonner, enkla, raka och med den kraftiga överdelen slutade i en spets. – En kropps konstruktion som för min tanke oemotståndligt framkallar bilden av treenighetens stora triangel. I hennes ögon glänste ibland liksom en otydlig förkänsla av plötsligt uppflammande passioner, som kunde få allt liv i hennes omgivning att brinna.”

De kommande decennierna tillbringade Marau stillsamt i en stor trävilla i Papeete, berömd för sin vackra trädgård, och åldrades med värdighet (Bild 30). En och annan nyfiken besökare lyckliggjordes med en intervju på ledig franska eller engelska. I övrigt ägnade hon sig åt att skriva ner gamla tahitiska muntliga traditioner – varav tyvärr ingen handlade om de marquesanska örhängetena – och närde en aldrig infriad förhoppning om en film med Pureas liv som tema. Vid sin

bortgång 1935 fick hon en grav utformad som en miniatyr av den *marae* Purea och Amo låtit uppföra i Papara (Bild 31).

Bild 30. Exdrottning Marau mot slutet av sitt liv. (Wikimedia Commons.)

Bild 31. Marau Pomares grav på kyrkogården utanför Papeete är utformad som en miniatyr av Pureas och Amos tempel Marae Mahaiatea. (Foto: Thomas Malm.)

Så kom det sig att vår rojalistiska historia började med Purea, kvinnan som ville vara drottning över hela Tahiti, men aldrig fick bli det – och tog sin ände med Marau, hon som blev drottning, men aldrig ville vara det!

EPILOG

Med den tahitiska monarkins svanesång skulle punkten ha kunnat sättas för den här essän, men låt oss inte glömma sir Joseph Banks! Som inledningsvis nämndes, brukar han betraktas som "Australiens fader". Om det minner flera monument där, särskilt vid Botany Bay. Till det inre av viken bredvid, där storstaden Sydney vuxit fram, kom varken Banks eller Cook, men där finns nu landets kanske mest fotograferade sevärdhet – Operahuset, som ritades av dansken Jørn Utzon. Dess mussel- eller segel-liknande serie fasader är sedan 1973 täckta av mer än en miljon vita klinkers producerade av företaget Höganäs-Billesholm AB (Bild 32). Fast orten som leran kom ifrån och där själva tillverkningen skedde var – gissa vilken ...

Jo, Skromberga!

Bild 32. Operahuset i Sydney. (Foto: Thomas Malm.)

Och med de numera nedlagda Skrombergaverken är vi tillbaka där vi började – hos Sverre

Holmsen, den siste av de stora författare som upplevt Tahiti före andra världskrigets brytningstid. En av dem som uppskattat hans böcker är Johannes Stenberg, pensionerad affärsman i schweiziska Lausanne med särskilt intresse för Franska Polynesien. Johannes är en företagsam man som översatte texten om *ra'ireva* ur *Polynesisk passad* till franska åt en lingvist vid universitetet på Tahiti. Det visade sig att ordet blivit räddat till eftervärlden tack vare Sverre, för det fanns inte med i den tahitiska språkakademins lexikon. I och med det kläcktes en underbar idé. Lingvisten hade en bror som var marknadschef för flygbolaget Air Tahiti Nui, och inom kort döptes ett av planen i dess flottilj passande nog till just *Ra'ireva* (Bild 33).

Bild 33. Flygplanet "Ra'ireva", dekorerat med arioiernas röda färg. Dess hemmahamn är den internationella flygplatsen i Fa'a'a, distriktet där Pures far var högste hövding. (TripAdvisor/Wikimedia Commons.)

Det enda misslyckandet i det Holmsenska sammanhanget är

mina egna högtflygande planer, som gick ut på att finna belägg för att det verkligen var Pures som gav Banks de marquesanska örhängen vilka så småningom hamnade i Skromberga. Eller, förresten, så stort fiasko var det kanske inte ändå, för de gav mig anledning att genom resor i tid och rum bekanta mig med flera märkliga människoöden. Enligt Karin Boye "finns det mål och mening i vår färd – men det är vägen som är mödan värd".

Om det stämmer, blev utdelningen god. Som Sverre Holmsen en gång skrev: "En resenär slutar aldrig att lära". Än är kanske inte sista ordet sagt om örhängena, Banks och "Söderhavets Kleopatra".

Lu Wenfus Gourmén

AV FINN HULTIN

Finn Hultin, f. 1984, är jurist och arbetar som justitiesekreterare på Högsta förvaltningsdomstolen. Under flera år studerade han kinesiska i Kina och Taiwan och han när ett stort intresse för Kinas historia och kultur. Här skriver han om den i vårt land ännu så länge oöversatta författaren Lu Wenfus kortroman Gourmén.

Lu Wenfu. [Källa: http://www.chinese-shortstories.com/Auteurs_de_a_z_Lu_Wenfu.htm]

Lu Wenfu (1927-2005) hör inte till Kinas mest välkända författare. Vid en slagning i några engelskspråkiga översiktsverk om kinesisk 1900-talslitteratur är

han bara omnämnd i hälften. För den genomsnittliga kinesiska läsaren är Lu Wenfu dock inte något obekant namn och hans viktigaste verk finns översatta till flera språk. Störst popularitet åtnjuter han i sin adopterade hemstad, Suzhou.

Suzhou är en mångmiljonstad belägen i Jiangsuprovinen tio mil inåt landet från Shanghai. Stadskärnan rymmer lummiga gränder och kanaler med vackra välvda broar, och bakom de vitputsade husväggarna döljer sig Suzhous klassiska trädgårdar. Många av trädgårdarna anlades under Ming-dynastin (1368-1644) och har en självklar plats på Unescos världsarvslista.

Genom historien har Suzhou frambringt ett stort antal betydande författare. Bland de samtida är antagligen Su Tong den mest namnkunniga (på svenska finns ett flertal läsvärda titlar, bl.a. *Den röda lyktan* och *Ris*, övers. Anna Gustavsson Chen). Till skillnad från Su Tong kommer Lu Wenfu inte från Suzhou utan från Taixing, en mindre stad i samma provins. Men på samma sätt som Shen Congwen blivit oupplösligen förknippad med västra Hunan och Lao She med Peking, har Lu Wenfus namn kommit att bli så gott som synonymt med Suzhou. Efter att ha skildrat staden och dess invånare under 60 år kallas han av

författarkollegor som Wang Meng för "Lu Suzhou".

Det var i just Suzhou som jag själv första gången blev introducerad för Lu Wenfu. Jag skulle äta nudlar till lunch och hade bestämt mig för populära Tong de xing. Men när jag väl kom dit var stället igenbommat. En man som kom cyklade upplyste mig om att nudelrestaurangerna i Suzhou i regel öppnar i ottan och stänger för dagen redan runt kl. 13. Hu Xiao, som han hette, erbjöd sig att ta med mig till ett annat ställe för en enkel lunch.

När vi efter lunchen passerade förbi ytterligare en välkänd nudelrestaurang, Zhu hong xing, förklarade min guide att den fanns omskriven i en bok av Lu Wenfu – kortromanen *Gourmén* (*Meishijia*, 1983). Ett besök på restaurangen ingick i titelkaraktären direktör Zhu Zizhis morgonrutin under 1940-talet. Hans första tanke när han slog upp ögonen var: "Mot Zhu hong xing för en skål *toutangmian!*". *Toutangmian* är inte ett namn på en viss rätt utan syftar i stället på den skål nudlar som serveras först varje morgon. Den anses vara alldeles särskilt välsmakande eftersom buljongen inte har hunnit förlora karaktär av alla de nudlar som kokats i den under en dag.

Det som Hu Xiao berättat om hur omtyckt Lu Wenfu var hos lokalbefolkningen och om den excent-

riske direktör Zhu väckte en nyfikenhet hos mig. Vad hände med Zhu, hans extravaganta vanor och den av honom så omhulda traditionella matkulturen efter att kommunistpartiet tagit makten?

Berättelsen om gourmén tar sin början under den republikanska eran, några år före det att kommunisterna tar över 1949. Vid denna tid tillbringar direktör Zhu dagarna i ända med att som en sann hedonist i rickshaw ta sig från en restaurang till nästa för att där tillsammans med andra konnässörer av det lokala köket inta spektakulära måltider med menyer komponerade enligt konstens alla regler. Mellan lunch och middag gör Zhu ett stopp på ett spa för bad, massage och en tupplur för att underlätta matmältningen. Att ta en promenad

i samma syfte ligger inte för honom.

Berättarjaget är inte Zhu själv utan en släkting till honom, Gao Xiaoting, som tillsammans med sin mor bor i en flygel i direktörens residens. De betalar ingen hyra utan utför i stället enklare sysslor i hushållet. I detta ligger att Gao även får finna sig i att fungera som springpojke åt direktören och hans vänner. Uppgiften består i att besöka speciella gatustånd och handelsbodas för att köpa lokala delikatesser och snacks och sedan leverera alltsammans till värdshuset där de sitter och dricker vin.

Efter revolutionen får Gao en tjänst som chef på en av de restauranger som Zhu brukar frekventera. Inte för att han tagit intryck av sin släktings uppskattning för livets goda. Snarare tvärtom. Han är progressivt sinnad, sympatiserar med kommunistpartiet och har från första stund sett med avsmak på Zhus dekadenta levnadsvanor. Hans uppfattning om vad en restaurang bör vara är betydligt mer instrumentell än Zhus. Rätter som kinesisk abborre förklädd till ekorre, snökyckling och krabbkött med choy sum försvinner från menyn till förmån för wokade biffstrimlor med kinakål och grislever i vitlök. Neonskylten tas ner och röda affischer sätts upp. Underdånig bordsservering byts ut mot självbetjäning.

I genomdrivandet av dessa reformer står en annan ung aktivist, servitören Bao, vid Gaos sida, redo att följa varje order för att anpassa restaurangen till massornas och det nya samhällets krav. I en bisats som föregriper händelser längre fram i berättelsen tillägger Gao:

”att Bao senare under kulturrevolutionen slog mig halvt fördärvad är en annan sak”.

I direktör Zhus ögon har hans yngre släkting förstört den gamla restaurangen. Så småningom hittar Zhu dock till en underjordisk restaurang som gör det möjligt för honom att under ytterligare någon tid, före nödåren under Det stora språnget, njuta av maten från det gamla samhället. Han gifter sig med restaurangens kock och värdinna, den belevade Kong Bixia, vars make flytt till Hongkong.

Trots sin relativa rikedom och ställning som fastighetsägare klarar sig Zhu igenom 1950-talet och de politiska kampanjerna så gott som helt oskadd, men i och med att kulturrevolutionen inleds under 1960-talets andra hälft tar den turen slut. Som Gao redan förvarnat läsaren om anses inte heller han själv vara politiskt oförvitlig, och genom en ödets ironi hamnar han vid Zhus sida under kritikmötena.

När Gao kommer tillbaka till Suzhou efter ett decenniums omskolning genom arbete korsas hans och Zhus vägar återigen. Kulturrevolutionens politiska excesser är slut. Nu finns ett intresse för att restaurera det gamla Suzhou, inte minst för att tillmötesgå den turistnäring som börjar växa fram i och med de ekonomiska reformer som inleds 1978. För Gaos gamla restaurang uppstår ett behov av att anlita någon som vet hur en traditionell Suzhou-meny ska utformas. Eftersom många av de gamla mästerkockarna har fallit ifrån är det svårt att tänka sig någon mer lämpad än finsmakaren Zhu. Han får hålla ett par föreläsningar. Men för servitören Bao, som ledde kritikmötena mot såväl Gao som Zhu under kulturrevolutionen och har en opportunistisk ådra, är detta inte nog. I samband med en storslagen festmåltid hos direktör Zhu och fru Kong försöker Bao och andra gemensamma bekanta övertala Gao att anställa sin nemesis som rådgivare med fast månadslön. Det blir för mycket för Gao som lämnar tillställningen innan den avslutande soppan har hunnit ställas fram.

Gourmén är skriven med värme och – även om man kanske inte skrattar åt varje försök till lustighet – mycket humor. Den utspelar sig likt åtskilliga senare kinesiska samtidsromaner före, under och efter Mao-eran, men sticker ut i det att författaren valt att ge

huvudrollen inte åt en olycksalig bonde utan åt en stad och dess måltidskultur. När den traditionella mat- och restaurangkulturen utmanas efter revolutionen är det flera som känner sig manade att rycka ut till dess försvar.

Direktör Zhu är givetvis en av dem. Vid ett tillfälle när Gao börjat med sin omorganisation av restaurangen kommer Zhu berusad och anklagar honom för att vilja ödelägga det berömda Suzhouköket. De brösttoner Zhu tar till gör att scenen får ett löjets skimmer över sig, men man förstår ändå att hans utbrott är allvarligt menat – inte minst som det innebär en kritik av partilinjens och därmed kan vara förenat med risker.

Vanliga stadsbor är inte heller imponerade av att restaurangen ska präglas av "masslinjen". De enkla rätter som serveras där kan de lika gärna laga och äta hemma: "de såg 'mat för massorna' och skakade på huvudet, förvisade om att ingenting som innehåller ordet 'massorna' kan vara något att ha". En av Gaos kamrater förklarar att "borgarklassen och proletariatet har, tro det eller ej, samma smaksinne: när kapitalisten säger att sauterade räkor är godare än strimlad biff med kinakål kommer varje arbetare som smakar att nicka och hålla med".

Solonumret för Suzhou och matkulturens del kommer i en av bokens sista scener. Efter att under flera år ha legat i träda firar den lokala kokkonsten nya triumfer under direktör Zhu och fru Kongs bjudning. Middagen hålls i en trädgård komplett med stenformationer, kinesiska paviljonger och ett boningshus med europeiska detaljer. Rätt efter rätt bärs fram av fru Kongs dotter som varje gång blir synlig för gästerna när hon kommer ut ur en bambudunge och med lätta steg går upp på stenbron över dammen.

Litteraturen skulle under Mao-eran tjäna folket och gå till attack mot bland annat ”småborgerlig idealism”. Hade *Gourmén* skrivits under folkrepublikens första år skulle den unge Gao med andra ord ha varit självskrivnen som hjälte. Till en början framstår han också som en sådan. Hans hållning är fullt begriplig och möjlig att sympatisera med. Gao vill få ett slut på slöseriet och att restaurangerna ska öppnas upp för samhällsskikt som aldrig haft råd att äta ute. I allt detta är han principfast och omutlig. Under anti-höger-kampanjen 1957 får han möjlighet att ge sig på dem som kritiserat hans ledarskap och därigenom själv klättrat i rang, men han avstår. Under Det stora språnget och svälten innebär hans position på restaurangen att han med relativ lätthet kan sno åt sig mat till sig själv och sin familj. Men han låter sig inte frestas.

Sett över hela boken bjuder berättarjaget dock inte in till någon identifikation. Han är berättelsen igenom en fanatiker på kors-tåg och principfastheten övergår alltsomoftast i dogmatism och självgodhet. I en farsartad slutscen blir han snudd på hysterisk och stoppar fingrarna i munnen på sitt ettåriga barnbarn för att ta ut en chokladpralin – Gao vägrar se att den lille utvecklas till en improduktiv livsnjutare.

Vad gäller gestaltningen av direktör Zhu öppnar den inte upp för några enkla slutsatser. När restaurangen efter kulturrevolutionen ska ges en mer traditionell inriktning och Zhu kommer för att föreläsa får han på sätt och vis sin upprättelse. Genom att äta under de feta åren och läsa kokböcker under de magra har han tillgodogjort sig kunskaper som nu åter värderas högt. Zhu trollbinder publiken med sina utläggningar:

– *Kamrater, är det någon av er som kan svara på vad som är vår matlagnings mest kritiska moment?*

Åhörarna pratade livligt sinesemellan och några började kasta ur sig gissningar:

– *Valet av råvaror.*

– *Färdighet med kniven.*

– Att kontrollera värmen och avpassa koktiden rätt.

Efter att ha skakat på huvudet åt samtliga förslag sa Zhu Zizhi:

– Fel. Ingen av er har rätt. Vad det handlar om är det enklaste och samtidigt mest komplexa av allt – att salta.

Därefter följer en redogörelse för hur man ska gå till väga för att ”låta saltet lyfta hundra smaker utan att saltet som sådant tillåts framträda”. Under en bankett ska de rätter som först ställs fram vara något saltare. Saltmängden ska sedan avta rätt för rätt. För den avslutande soppan behövs inget salt alls; bara då kommer gästen vars smaklökers saltkvot nu har fyllts att finna den lagom salt.

Under direktör Zhus och fru Kongs bjudning kan inte ens Gao låta bli att njuta av att se rätterna bäras fram genom den vackra trädgården, ”allt regisserat av den där fördömde Zhu Zizhi”. Här framstår Zhu verkligen som en sällsynt kunnig måltidsexpert som förtjänar respekt. Men när han sedan ska hålla fler föreläsningar blir det mest skryt och upprepningar om vikten av att salta rätt. En text där Zhu sammanfattar sina lärdomar visar sig till stora delar vara plagierad och innehålla en rad felaktigheter.

Att leta efter hjältar och skurkar i ett litterärt verk berikar sällan läsningen och i fråga om *Gourmén* är det helt klart en återvändsgränd. Lu Wenfus karakterer är mer mångfacetterade och gestaltade med större finess än så. Någon katharsis infinner sig inte. Det finns inga enkla slutsatser att dra av denna berättelse, och det är befriande.

Lu Wenfus Gourmén finns som sagt inte i svensk översättning, men väl på bland annat engelska, tyska, franska och finska.

Intervju med Jean-Claude Michéa

INTERVJUARE MICHAEL C. BEHRENT

Jean-Claude Michéa (med författarens godkännande).

I ett föregående nummer (Förr och Nu, nr 3 2019) publicerade vi en artikel av den franske författaren-filosofen Jean-Claude Michéa, "De gula västarna ur de undres perspektiv". Michéa, som är pensionerad gymnasielärare i filosofi, är bosatt på den franska landsbygden och även verksam som bonde. Han har gett ut mer än ett dussin böcker. Han intervjuas här av den amerikanske historikern Michael C. Behrent, Associate Professor (docent) vid Appalachian State University i North Carolina, USA, om sina tankar kring den nuvarande politiska och intellektuella utvecklingen i Frankrike, särskilt neoliberalismens enligt Michéa djupt skadliga inflytande på solidaritet och ekonomi. Intervjun publicerades

ursprungligen i tidskriften Dissent i juni i år (07.06.2019).

Michael C. Behrent (MB): I ditt skrivande visar du att kapitalismen inte kan existera utan en ständig strävan efter individualism och uppfyllande av individuella önsknings. Något som inkluderar värderingar som för många av oss blivit till en slags andra natur, såsom *självförverkligande* och *kritik av sociala normer*. På grund av detta drar du slutsatsen att ekonomisk liberalism inte kan existera utan kulturell liberalism. "En höger-vriden ekonomi", skriver du, "kan inte bli bestående utan en vänster-vriden kultur". Är detta den huvudsakliga slutsatsen från dina böcker? Att "vänstern" en gång för alla måste bryta med liberalismen?

Jean-Claude Michéa (JCM): Det är sant, jag blir alltid förtummad när jag ser med vilken lätthet de flesta vänsterintellektuella (med andra ord de som, sedan slutet av 70-talet, steg för steg har gett upp all slags radikal och sammanhängande kritik av det kapitalistiska systemet) genomför vad som har blivit till en rituell distinktion mellan politisk och kulturell liberalism – vilka de uppfattar som fullt emanciperade – och ekonomisk liberalism, en finansiell "avvikelse" som de är beredda att fördöma. Detta är förvånande inte bara för att detta synsätt oundvikligen blir en inb-

judan, à la Foucault, att kasta ut hela det socialistiska innehållet i dess ursprungliga form (i den mening som till exempel Marx vidhöll att det kapitalistiska systemet är inkompatibelt med "all moral och alla naturliga gränser" och, tvärtemot att vara kulturellt konservativt, lyder dess sanna motto "Frihet, Jämlikhet, Egen-dom, Bentham"). Men också därför att det längs vägen leder till att man förbiser det faktum att för Adam Smith och de första förkämparna för ekonomisk liberalism (en ideologisk strömning som, vilket är värt att påpeka, vänsterns intelligentia alltid har haft besvär med att erkänna som Upplysningens logiska slutpunkt) var utvecklingen av ekonomisk frihet och "*le doux commerce*" [ung. den sköna handeln] oskiljaktigt förenad med tolerans, vetenskaplig anda och individuella friheter.

Och förvisso, som Hayek påminner oss i *The Road to Serfdom* [sv. titel Vägen till träldom] kan en genuint liberal ekonomi inte fungera ändamålsenligt och effektivt – och därigenom bidra till att befria individen från de band som, när hon utför sitt dagliga värv, håller henne kvar i vanans och de invanda metodernas makt – om inte "någon är fri att producera, sälja och köpa någonting som över huvud taget kan produceras och säljas" utan störande ingrepp från statens och samhällets sida. Om man tar alla impli-

kationer av detta "emancipatoriska" postulat till deras logiska konsekvens, framstår det som klart att varje förvändning för att begränsa individens ekonomiska frihet på moraliska, religiösa eller filosofiska grunder (till exempel genom att motsätta sig liberalisering av handel med droger, rätten att arbeta på söndagar eller surrogatmödraskap) råkar i strid med varje individs naturliga rätt att "leva på det sätt som passar henne", med andra ord själva essensen av den politiska och kulturella liberalismen.

Det är i förbigående sagt inte en tillfällighet att dessa två parallella och varandra kompletterande versioner av liberal ideologi – en vänsterversion, som betonar laglighet, och en högerversion som betonar marknaden – utgår från samma metafysiska fiktion: den antropologiskt absurda föreställningen om "naturligt oberoende" individer (fullkomligt mänskliga även före existensen av språk och samhälle) vilka "fullständigt äger sig själva" och som agerar endast för att "maximera egennytta". I korthet är detta en av dessa det nittonde århundradets fantasi-lösa griller, (den "isolerade jägaren och fiskaren som Smith och Ricardo utgår från") och som Marx roade sig med att beteckna som "Robinsonader".

MB: För att knyta an till pågående händelser, vad anser du om de gula västarnas rörelse (*les gilets*

jaunes)? Uttrycker den rörelsen en kritik av vårt samtida samhälle liknande den du har formulerat i dina böcker?

JCM: Jag publicerade redan från första dagen ett upprop till stöd för rörelsen, och det vid en tidpunkt då det intellektuella prästerskapet – inte minst de längst ute på vänsterkanten – betraktade de gula västarna med samma förfärade blick som folket Eloi i Tidsmaskinen betraktade Morlockerna [1]! Som jag uppfattar det är den främsta meriten hos denna plebejiska rörelse (i vilken kvinnorna, som i alla genuint folkliga rörelser, spelade en absolut avgörande roll som initiativtagare) är att den har utplånat den liberala vänsterns grundläggande myt, som säger att "folket" en gång för alla har förlorat sin politiska betydelse – utom när termen används om immigranter som vistas nära globala metropoler.

Ändå är det just detta folk som inte bara i högsta grad återvänder till den historiska scenen, utan även har börjat uppnå – tack vare sin uppfriskande spontanitet och genom att tillämpa direkt demokrati ("vi vill inte bara rösta, vi vill välja!" är en av de gula västarnas mest populära slagord) – mer konkreta resultat inom loppet av några veckor än alla fackliga och vänstervridna byråkratier lyckats med på trettio år.

Detta är det "perifera" Frankrike – det lantliga, det som består av små till medelstora städer och territorier på andra sidan haven – över vilket Bernard-Henri Levy varje dag spyr ut sitt klasshat, trots det faktum att detta Frankrike i mer än trettio år har drabbats hårt av de praktiska konsekvenserna av hans liberala evangelium, så till den grad att i de fattigaste lantliga regionerna levnadsvillkoren till och med är mer tillspetsade än i "problemförorterna". Det kommer inte som en överraskning att detta Frankrike, som omfattar mer än 60 procent av befolkningen, har fullständigt försvunnit från den vänstra intelligentians radar. Det är helt enkelt en logisk konsekvens av den process som lett fram till den moderna vänstern, emedan dess konvertering till den ekonomiska och kulturella liberalismen, vilken inneburit att man steg för steg övergett sin ursprungliga sociala bas till förmån för den nya, överutbildade och hyperrörliga övre medelklassen som lever i globaliserade metropoler och som bara utgör 10 till 20 procent av befolkningen och som strukturellt skyddas från den liberala globaliseringens problem, (när man inte direkt drar nytta av den).

Det behöver knappast påpekas att det bara är bland dessa grupper, som är särskilt upptagna med sig själva och vilkas "progressiva" samveten helt enkelt är den logiska andrasidan av deras

privilegierade och av umgänge genomsyrade livsstil, som den djupt mystifierande (och för dem själva mycket tilltalande) idén att *endast den rikaste 1 procenten* utgör den härskande klassen finner sin jordmån.

Mer än någonting annat är det denna "sociologiska kontrarevolution" som förklarar varför de mest radikala arbetarklassrörelserna (eller åtminstone de med den mest revolutionära potentialen) i vår tid nästan alltid formas utanför det traditionella ramverket av fackföreningar och vänsterpartier. Så snart den nya vänsterns briljanta intellektuella slutgiltigt gjort sig av med sin socialistiska samhällskritik och blev hopplöst oförmögen att längre se dem som med sina händer producerar den överväldigande delen av världens rikedomar (inklusive Hillary Clintons klänningar och Emmanuel Macrons kostymer) som någonting annat än en motbudande och olycksbådande samling stackare som *till sin natur* är rasister, sexister, alkoholister, homofoba och antisemiter. Allt detta har bidragit till att inom arbetarklassmiljöerna skapa en medvetenhet om att medan kapitalismen går in i sitt *terminala* stadium (för att låna en term från Immanuel Wallenstein) har den klassiska höger-vänsteruppdelningen förlorat det mesta av sin historiska relevans. Följaktligen motsvarar denna uppdelning för närvarande inte någon-

ting annat än vad Guy Debord 1967 kallade "de spektakulära bluff-kamperna mellan rivaliserande maktgrupper".

Det är i denna historiska situation, som i stor utsträckning saknar tidigare motsvarigheter (och då, jag upprepar det, de inneboende motsättningarna i den oupphörliga kapitalackumulationsprocessen på grund av den minskande andelen manuellt arbete i den moderna produktionsprocessen, såsom Marx förutsåg i volym 3 av *Kapitalet*) som det blir möjligt att till fullo förstå betydelsen av de revolutionära teser som framlagts av Podemos grundare. [Podemos, "vi kan", är ett spanskt vänsterparti som grundades 2014; *övers. anm.*]

Som Pablo Iglesias, Juan Carlos Monedero och Inigo Errejón påminner oss utgörs den avgörande politiska skiljelinjen inte längre av den rituella konflikten mellan *den högra och vänstra vingen av det liberala slottet*. Tvärtom, som alltid är fallet i klassamhället, gäller att ju skarpare skiljelinjen blir mellan "*de där nere*" (med andra ord subalternerna vilka mer än någonting annat, som Machiavelli understryker, när en önskan att inte "vare sig bli styrda eller förtryckta av adeln") och "*de där uppe*" (det vill säga adeln, vilken konstant sysselsätter sig med att försöka utsträcka sina klassprivilegier, vilket ofrånkomligen för

dem till att ”styra och förtrycka folket”).

Förvisso har det för närvarande blivit nästan lika svårt att hitta *genuina* anhängare av de gula västarna bland dem som – oavsett om de identifierar sig som höger eller vänster – tjänar över 3000 euro i månaden (17 procent av den franska befolkningen) som att hitta resoluta motståndare till denna rörelse bland dem som tvingas leva på mindre än 2000 euro per månad (60 procent av fransmännen).

Mycket kännetecknande ur detta perspektiv är det otroliga feltramp som *Le Monde* (den viktigaste tidningen för den franska vänsterliberalismen) gjorde sig skyldig till den 16 december 2018. Efter att ha begått misstaget att godta för publicering ett inläggande reportage om de förfärliga levnadsbetingelser som en familj bland de gula västarna tvangs uthärda, blev tidningens websida översköld av ursinniga och hatfulla kommentarer från sina vanligen vänstersinnade läsare, vilka var upprörda över att medkänsla visades för dessa ”sociala parasiter” och ”understöds-mottagare” som inte ens kunde ursäkta sig med att ha rätt slags hudfärg.

Allt detta bekräftar Upton Sinclairs påpekande att det är ”svårt att få en man att förstå någonting om hans lön är beroende av att

han inte förstår det”. Oavsett vilket öde de gula västarnas rörelse än må gå till mötes i det korta tidsperspektivet (man bör inte glömma att Emmanuel Macron – som den goda vänster-Thatcherist han är – inte för ett ögonblick kommer att tveka att använda varje tillgängligt medel *inklusive de blodigaste* för att stoppa revolten och försvara sina klassprivilegier) är det redan klart att rörelsen, inom loppet av bara några veckor, på ett spektakulärt sätt ökat den politiska medvetenheten hos ”dom där nere”.

MB: Just nu tycks liberalismen (åtminstone i dess politiska form) vara hotad genom det auktoritära tänkandets återkomst. Borde man inte i denna situation, i varje fall på kort sikt, stödja de individer och politiska krafter som befinner sig i den positionen att de är i stånd att skydda det som återstår av demokrati – skulle de så vara svurna nyliberaler?

JCM: I sitt brev den 18 maj 1944 till Noel Wilmet skrev [George] Orwell: ”Jag vet tillräckligt mycket om brittisk imperialism för att ogilla den, men jag skulle stödja den gentemot nazisterna och den japanska imperialismen som varande mindre ond.” Uppriktigt sagt har jag inte mycket att tillägga till denna analys. Varje gång en totalitär rörelse *verkligt* förfallit vara på väg att gripa makten i ett liberalt samhälle och slå sönder allt vad som återstår av

fria institutioner (jag förbigår här den kritiska frågan om den serie av "misstag" som måste ha begåtts för att en sådan situation ska kunna uppstå) finns i en sådan situation ingen annan möjlig lösning för en som är en vän av folket än att söka välja det mindre onda alternativet. Även om det skulle innebära att man allierar sig med personer som betraktar sig som nyliberaler.

Inte desto mindre finns det något i din fråga som stör mig, när den formuleras på detta sätt. Den implicerar att det finns ett oupplösligt filosofiskt samband mellan politisk liberalism och demokrati, när den senare definieras strikt som "makt av folket, genom folket och för folket". [Efter Abraham Lincolns formulering "*government of the people, by the people, and for the people*"; övers. anm.] Ändå är denna tes diskutabel av åtminstone två skäl. För det första är liberalerna – på grund av sin "invärtes liberalism" (med andra ord individer som är "naturligt oberoende" och "helt och hållet äger sig själva") – ofta instinktivt försiktiga med den republikanska idén om "folkets suveränitet" (eller "allmänviljan"), som de misstänker rymmer fröet till "majoritetens tyranni", eller "kollektivismen".

Detta är, i förbigående sagt, det primära historiska *raison d'être* [existensberättigandet] för det så kallade "representativa" politiska

systemet, som 1789 års revolutionärer var noga med att särskilja från den antika demokratin. Det förra vilar på övertygelsen – teoretiskt formulerad av Montesquieu – att folket är klokt nog att välja sina *representanter*, men inte tillräckligt klokt för att direkt styra sig självt. Politisk liberalism tycks därför oskiljaktig från det politiska livets *professionalisering* (och det därur emanerande "expertstyret"), vilket numera så gott som alla erkänner spelar en nyckelroll i det "demokratiska underskott" som kännetecknar det liberala samhället.

Det andra skälet är att det är precis de nya begränsningar som påverkar den globaliserade kapitalackumulationsprocessen – den uppblåsta roll som, bland andra faktorer, kredit, skuld och spekulativa produkter (med ett ord allting som Marx betecknade som "fiktivt kapital") – och som leder till att fler och fler liberala stater börjar betrakta traditionella demokratiska institutioner, i synnerhet principen om allmänna val, som ett genuint hot mot marknadsekonomin riktiga och nödvändiga funktionssätt. (Beträffande den senare punkten behöver man bara läsa Greklands tidigare finansminister Yannis Varoufakis vittnesmål som han, *off the record*, avgav om de nuvarande ledarna av den Europeiska Unionen.)

Som den tyska kritikern Wolfgang Streeck noterat att när Henry Fords och John Maynard Keynes "skattestat" gradvis ger vika för den liberala "skuldstaten" (som konstant måste låna på de finansiella marknaderna), blir det omedelbart tydligt att varje nyvald regering, oavsett om den politiskt står till höger eller vänster, är långt mer ansvarig inför de internationella kreditorerna (just de kreditorer som de liberala staterna räddade från att gå bankrutt år 2008) än inför sina egna väljare.

Till yttermera visso är detta ett huvudskäl till den oroande trend som i decennier drivit liberala regeringar att begränsa omfattningen av den allmänna rösträtten, i synnerhet genom att stänga in den senare under "konstitutionell" kontroll av experter och domare (och även – när det gäller frihandelsöverenskommelser – privata domstolar) *direkt utnämnda av de styrande eliterna* och av det skälet saknar verklig folklig legitimitet.

I Frankrike har vissa jurister på vänsterkanten – vilka ideologiskt står mycket nära Macron – gått så långt som att hävda att "rättsstatsprincipen" råder när oväldiga domare, som påstås förkroppsliga "demokratins yttersta principer" mer än folket självt, är i stånd att suspendera "populistiska" beslut som fattats vid valurnorna. Men var det inte när allt

kommer omkring Friedrich Hayek själv som den 12 april 1981, i *namn av att skydda demokrati och individuell frihet*, rättfärdigade störtandet av populisterna Salvador Allende – trots det faktum att denne var legalt vald – av den oförfärdige lärjungen till Milton Friedman, torteraren Augusto Pinochet?

MB: Xenofobi och intolerans är på frammarsch. Att bekämpa rasism förefaller i denna situation nödvändigare än någonsin. Jag tänker till exempel på kritiken av "vita privilegier" bland amerikanska progressiva. För dig däremot exemplifierar antirasism och identitetspolitik allting som är fel med den kulturella liberalismen; ja, du ser dem till och med som medbrottslingar till neoliberalismen. Finns det inte en risk att ditt sätt att tänka skulle kunna beröva dessa kamper deras legitimitet vid en tidpunkt då de tycks särskilt nödvändiga?

JCM: Det råder ingen tvekan om att det är frågan om rasismen och försvaret av minoriteternas rätt (sexuellt eller på annat sätt) som vänsterintelligentian under de senaste decennierna slösat det mesta av sitt bläck på. I själva verket har jag aldrig ropat på en "avlegitimering" av någon av dessa medborgerliga kamper, (om så också bara av trohet mot Marx, som i *Kapitalet* framhöll att "vita arbetare kan inte befria sig själva

där svarta arbetare betraktas som underlägsna”).

Vi borde emellertid bekymra oss över det otroliga sätt på vilket den nya vänsterintelligentian har satt igång med att *instrumentalisera* dessa kamper (minns till exempel Bernard-Henri Levy och ”de nya filosoferna”) med det tydligt angivet målet att en gång för alla rida spärr för all slags *socialistisk* kritik av den nya liberala ordningen. Det faktum att den nuvarande generationen av vänsterintellektuella som växte upp med idén att Marx var ”föråldrad” – hur många har i verkligheten läst *Kapitalet*? – är förstås av föga hjälp!

I detta hänseende är Frankrike ett gott exempel. Alla vet att det var François Mitterrand själv som (under medverkan av den liberala ekonomen Jaques Attala och hans främsta rådgivare vid den tiden Jean-Loius Bianco) år 1984 från Élysée-palatset tog initiativ till bildandet av organisationen *SOS-Racisme*, officiellt framställd som en ”spontan medborgerlig” rörelse och som genast av media och underhållningsvärlden hyllades som en sådan.

Det primära syftet var i verkligheten att omdirigera den grupp av universitets- och högskolestudenter, som kunde tänkas bli frustrerade av den liberala vägen, och istället inrikta dem mot en *substituerande kamp* som kunde

upplevas som tillräckligt meningsfull och ärorik. Ett kampsubstitut som var ”antirasistiskt”, ”antifascistiskt” och ”medborgerligt” – och samtidigt hade den i Mitterands och hans följes icke försumbara fördelen att varsamt vänja denna ungdom till den nya imaginära ”gränsfria” neoliberala kapitalismen. Det var med hännyftning på denna typ av ”medborgerlig” rörelse som Guy Debord i ett av sina sista brev ironiskt reflekterade över ”de nutida informatörerna hos intelligentian: de känner bara till tre otillåtna brott på bekostnad av alla andra: rasism, antimodernism och homofobi”.

Detta cyniska utnyttjande av olika samhällsliga konflikter har i praktiken visat sig katastrofal för vänstern på två sätt. Å ena sidan är det självklart att en kamp för ”lika rättigheter och mot diskriminering” rent intellektuellt alltid kommer att co-opteras av systemet så snart en ansträngning görs att avskilja denna kamp från varje analys av den moderna kapitalismens dynamik, (i synnerhet Marx analys – som är mer belysande än någonsin – av varuhandelns makt, den ”stora cyniska utjämnaren”). Det är som att påstå att man kan förklara den globala ekologiska krisen utan att ens för ett ögonblick fästa avseende vid kulten av den exponentiella tillväxten, som utgör grundvalen för hela det kapitalistiska produktionssättet.

Å andra sidan dröjde det inte länge förrän arbetarklassen förstod – då det ju från första början var den nya bourgeoisie på vänsterkanten (i synnerhet akademiker, journalister och artister) som tog kontroll över dessa nya ideologiska strider – att den reella utveckling som dessa strider resulterade i alltid skulle ske på arbetarklassens axlar och på dess bekostnad.

Ingenting illustrerar bättre denna tvetydiga dialektik än valen i juni 2017 av den nya franska Nationalförsamlingen. Vid denna tidpunkt hälsade media enhälligt och entusiastiskt det faktum att aldrig tidigare i den franska republikens historia hade parlamentet innehållit så många kvinnor (nästan 40 procent) och ”synliga minoriteter”. Att detta i humana termer representerade ett stort steg framåt vill jag inte förneka ett ögonblick.

Problemet är att man måste gå tillbaka till 1871 (alltså till det år då församlingen i Versailles beordrade massakern på Pariskommunen) för att finna en lagstiftande församling med en sådan grad av social homogenitet. De arbetande klasserna, trots att de utgör en bred majoritet av landets befolkning, ”representeras” av mindre än 3 procent av parlamentets medlemmar. För första gången sedan 1848 finns inte en enda arbetare i församlingen.

Det beror inte på att arbetarna är ”naturliga” sexister, rasister och homofober, som övriga väljare ser på med misstänksamhet. En nyligen genomförd sociologisk studie – *Les classes sociales en Europe* [De sociala klasserna i Europa] som publicerades 2017 av Éditiones Agone – visar att till skillnad från ”de övre klasserna, som är så ivriga att understryka sin mobilitet över nationsgränserna och tolerans gentemot andra, är i verkligheten de arbetande klasserna *långt mera blandade och har större inbördes variation än andra sociala grupper*”. Det är på grund av att de dagligen upplever realiteten av den ”dialektiska enheten” av kulturell och ekonomisk liberalism, som den akademiska vänstern alltjämt debatterar som en skolastisk fråga.

Det är ett av skälen till att jag under de senaste åren fäst en sådan pedagogisk vikt vid filmen *Pride*, en ur varje synpunkt beundransvärd film av den brittiska regissören Matthew Warchus. Detta lilla mästestycke, som skapats av en filmande aktivist, visar det beslutsamma stöd som unga socialister tillhörande den Londonbaserade gruppen ”Lesbiska och bögar som stödjer gruvarbetarna” sommaren 1984 gav de walesiska gruvarbetarna i den lilla byn Onllwyn.aktionen förändrade på djupet gruvarbetarnas syn på homosexualitet, då dessa aktivister till skillnad från traditionella HBTQ-aktivister (som nästan all-

tid tillhör den nya medelklassen) inte betraktade dessa fackföreningsmedlemmar som ”vilda stammar” som först borde ”civiliseras” genom moraliserande predikningar. Tvärtom såg man dem som stridande kamrater som i likhet med dem själva var engagerade i en avgörande kamp mot en elakartad neoliberal regering ledd av ”Häxan Maggie” [Margaret Thatcher; *övers. anm.*].

Ur detta perspektiv går lärdomen från *Pride* en bra bit bortom kampen mot homofobi. Jag skulle vilja summera dessa principer på följande sätt. Önskar du verkligen att trycka tillbaka rasism, homofobi, xenofobi och intolerans? Granska då alla dina fördomar mot arbetarklassen – och börja till exempel med dem som får dig att se på arbetarklassen som en ”hop beklagansvärda individer”, (eller ”grabbar som röker cigaretter och kör dieseldrivna bilar”, om du nu föredrar Benjamin Griveuxs ”mjuka” version, Macrons talesperson och tidigare ”socialisten” Dominique Stauss-Kahn högra hand).

Du blir kanske chockerad av att upptäcka i vilken utsträckning ”dom därnere” snabbt kan visa sig väl så kapabla till humanitet, tolerans och kritisk intelligens – så snart man går med på att behandla dem som *likar* och inte som besvärliga barn, som hela tiden måste korrigeras – som de som alltid betraktar sig själv som

de bästa och främsta. Det återstår förstås att se om dagens vänsterbourgeoisie alltså besitter den moral och den intellektuella förmågan att genomföra en sådan självexamination. Ingenting är mindre säkert.

MB: Du kritiserar – eller visar åtminstone begränsningen av – idén om ”värdeneutralitet” och den plats denna idé upptar i samtida politiskt tänkande. Men är inte någon version av denna idé nödvändig för ett gott samhälle – och särskilt i ett tolerant samhälle som är öppet för skillnader?

JCM: Problemet är att det slagit mig som mycket svårt att tala om ”värdeneutralitet” utan att återintroducera alla antaganden om politisk, ekonomisk och kulturell liberalism! Det som döljer sig bakom alla dessa den liberala filosofins konstruktioner är idén (född under de traumatiska erfarenheterna av 1600-talets förfärliga religionskrig) att emedan människorna till sin natur är oförmögna att komma överens om en definition av ”det goda livet” eller ”själens räddning” (moralisk och kulturell relativism är logiskt inneboende i liberalismen) kan endast en *fullständig privatisering* av all moral, filosofiska och religiösa värden, som man påstår driver oss från varandra – och samtidigt implicerar skapandet av en ny typ av stat, som är ”minimal” och ”värdeneutral” – garantera varje individ

rätten att välja det liv som passar henne bäst.

På pappret ser ett sådant program mycket tilltalande ut, (särskilt om man delar Marx tanke att "den fria utvecklingen av var och en är förutsättningen för allas fria utveckling"). Problemet är att det bjudande "värdeneutralitet" (eller, om man så föredrar, ideologin om "ideologins slut") alltid förr eller senare tvingar politisk och kulturell liberalism att förlita sig på marknadens "osynliga hand" [uttrycket skapades av den stora liberala ekonomen Adam Smith; *övers. anm.*] för att försäkra sig om ett minsta gemensamt språk och några sociala band, utan vilka samhället inte kan reproducera sig självt på ett bestående sätt.

Voltaire förstod detta perfekt när han 1760 skrev – som den gode liberal han var i opposition mot såväl den Gamla Regimens ojämlika principer som mot Rousseaus populistiska republikanism – att "när det gäller pengar har alla samma religion". Och förvisso, om det enda sättet att neutralisera dynamiken i religionskrig och att återställa freden i samhällslivet vore att en gång för alla driva varje värde som kunde splittra oss religiöst, moraliskt eller filosofiskt bortom den offentliga sfären, är det samtidigt svårt att förstå hur ett sådant samhälle skulle kunna finna balans annat än i "ekonomisk reli-

gion" och det mystiska "upplysta självintresset" som redan från första början definierat det imaginära i det kapitalistiska produktionssättet.

Detta hjälper oss att bättre förstå skälet till att tidiga socialister alltid fäste en speciell vikt vid kritiken av denna "ideologi av ren frihet som utjämnar allting" (som Guy Debord uttryckte det), som de snabbt förstod bara kunde resultera i ett liberalt samhälle som dränker alla mänskliga värden i "den egoistiska beräkningens iskalla vatten" (Marx & Engels) och "människlighetens upplösning i monader, var och en med sin egen princip och sitt eget syfte" (Engels). [Begreppet *monad* användes av pythagoréerna och utnyttjades senare av filosofen och matematikern Gottfried Leibniz (1646-1716) som beteckning på "de grundläggande andliga byggstenarna"; *övers. anm.*]

Faktum är att jag inte kan se hur man kan göra anspråk på att vara "socialist" (eller "kommunist") i ett sammanhang där begrepp som "allmän", "samhällsliv" och "samhällighet" saknar ett minimum av filosofisk mening och legitimitet. Den enda politiskt viktiga frågan borde vara att bli demokratiskt överens om vad som i ett *anständigt* socialistiskt samhälle med nödvändighet hör till samhällslivet (det vill säga ger kollektivet rätt att intervensera i frågor av fundamental betydelse) och

vad som helt och hållet skall anses tillhöra privatlivet.

Det är dessutom kring denna kritiska fråga (som bara blir begriplig om man omedelbart avvisar det nominalistiska postulatet att ”bara individer existerar” och – följaktligen – samhället inte existerar) som två dominerande socialistiska strömningar sedan 1800-talet oavbrutet konfronterat varandra.

Å ena sidan en auktoritär och puritansk socialism (sådan som Lenins när han till exempel i Staten och revolutionen förklarar att ”samhället i sin helhet kommer att bli ett enda kontor och en enda fabrik där likhet råder i arbete och lön”); å andra sidan en demokratisk och anarkistisk socialism (av det slag som försvarades av Pierre Leroux, när han 1834 varnade det franska proletariatet för benägenheten hos en del av den socialistiska rörelsens medlemmar ”att gynna, medvetet eller inte, uppkomsten av ett nytt påvedöme” inom vilket individer ”som blivit byråkrater, och enbart byråkrater, vilka stödjer sig mot någon officiell doktrin som de tror på och har skylten ’Inkquisitionen’ uppsatt på dörren”).

Jag för min del har oändligt mycket mer sympati för den socialism som lutar mot anarkismen, alltså för Proudhons, Kropotkins and Murray Bookchins socialism än för Cabets, Stalins och Maos. Det

säger sig självt att jag delar din önskan om ett samhälle som är tolerant och så öppet som möjligt för skillnader. (Var det inte Rosa Luxemburg som i *Den ryska revolutionen* – i opposition mot Lenin och Trotsky – hävdade att ”frihet är alltid och uteslutande frihet för den som tänker annorlunda”?)

Med det sagt förstår jag inte vad man uppnår på filosofisk nivå genom att på nytt översätta till den gamla liberala ideologins kategorier allting som sedan det tidiga 1800-talet på ett så underbart sätt bidragit till den populistiska, demokratiska och anarkistiska socialismens originalitet. Ty emedan det är ovedersägligt – som den militanta revolutionären Charles Rappaport en gång framhöll – att ”socialism utan frihet är inte socialism” är det lika ovedersägligt – vilket han genast tillade – att ”frihet utan socialism är inte frihet”. Jag gissar att Orwell skulle gett honom en applåd!

MB: Mitt intryck är att många inom vänstern (än en gång, jag tänker i första hand på Förenta Staterna) är spontant misstänksamma mot den slags idéer som George Orwell betecknar som ”vanlig anständighet” – och som är av sådan betydelse för dig – eftersom de ser sådana uppfattningar som ursäkter för att försvara fördomar och intolerans. Hur reagerar du på sådana betänkligheter?

JCM: Tyvärr ser jag det som ett tecken på det växande inflytande som Bernard-Henri Levys idéer haft över vänsterintelligentian! Han tvekade inte att nyligen återupprepa sitt tal om de arbetande klassernas ”förakt för intelligens och kultur” och ”explosionen av xenofobi och antisemitism”, (det måste påpekas att de gula västarnas rörelse omedelbart kastade honom in i det tillstånd av raseri som de rika, egendomsägande borgarna råkade i 1871, när de konfronterades med kommunarderna).

Tvärtom visar de flesta empiriska studier av detta ämne att det i själva verket är inom de arbetande klassernas miljöer som känslan för gränser och den konkreta tillämpningen av ömsesidig hjälp och solidaritet är mest utbredd och levande, idag liksom tidigare. Det kan enkelt förklaras. När din inkomst är alltför låg – vilket per definition är fallet för majoriteten av arbetarklassen – kan du inte hoppas på att konfrontera det dagliga livets alla med- och motgångar, om du inte kan räkna med hjälp och stöd från din familj och solidariteten från dina grannar och din by.

Eftersom jag själv valt att leva – delvis som en följd av att jag önskar nå samstämmighet mellan min personliga moral och min filosofi – i hjärtat av det lantliga och ”perifera” Frankrike (där det mesta av den kollektiva infra-

strukturen har försvunnit – neoliberalism *förpliktigar* – och du är tvungen att åka kilometer – i mitt fall tio – innan du stöter på ett kafé eller en affär), kan jag försäkra att det är det sätt de flesta omkring mig tvingas leva på (vilket inkluderar majoriteten av vinbönder och små köttfarmare) och överensstämmer mycket mer med George Orwells berättelser i *Vägen till Wigan Pier* och *Hyllning till Katalonien* än till Hobbes, Mandeville och Gary Becker.

Detta kan knappast överraska läsare av Marcel Mauss (jag utnyttjade en hel del från hans verk *The Gift* för att provocera en del av den mer konventionella antropologins idéer), E.P. Thompson (tänk till exempel på hans viktiga analys av arbetarklassens ”ekonomiska moral” och dess ”gemensamma seder”), Karl Polanyi, Marshall Sahlins och James C. Scott.

Och det kommer att vara ännu mindre överraskande för dem som har läst David Graeber, som i *Debt: The first 5000 years* inte tvekar att mynta begreppen ”baseline communism” [ett begrepp som kanske kan översättas med ”grundläggande kommunism” och som erkänner alla människors ömsesidiga beroende av varandra som kärnan i samhällsfreden; *övers. anm.*] och ”vardagskommunism” (en som man ser särskilt radikal version av Orwells ”allmän anständighet”)

för att beskriva ”grunden för all mänsklig samhörighet... som möjliggör samhället”.

Så det är inte så mycket hypotesen om en *allmän* eller *normal* anständighet – vad det oundgängliga filosofiska klargörandet av detta begrepp än kan tänkas kräva – som för närvarande behöver problematiseras. Det är snarare den påverkan den kraftfulla återkomsten av *klassarrogansen* och gamla elitistiska klichéer har på vänstern – inklusive sorgligt nog anhängarna av nerväxt [degrowth]. Till exempel menar dessa att man genom ”att postulera normal anständighet frambringas en paternalistisk och fantastisk bild av folket som i själva verket aldrig har existerat”, (jag lånar detta förvånande uttalande från den uppriktigt ”kritiska republikanen” Pierre-Louis Poyau).

Vid en tidpunkt när det globala kapitalistiska systemet är på väg in i det mest kritiska och turbulenta årtiondet i sin historia – då det konfronterar en växande ekologisk katastrof och ökande sociala skillnader – är det äntligen tid att en gång för alla sluta den historiska parentesens kring den liberala vänstern (i likhet med stalinismen som föregick den). I denna process är det mer på sin plats än någonsin tidigare att man snarast återupptäcker kritiken av det samhälleliga skådespelet och världshandeln. (Övers. PO Käll)

NOTER

[1] Tidsmaskinen (*The Time Machine*) är en klassisk science-fictionroman av H.G. Wells från 1895.

ANTECKNINGAR

– sensommaren 2019

AV ANDERS BJÖRNSSON

Kista, i slutet av augusti 2019

Kära vänner, man blir äldre och klokare. Obestriddligen. Ute i Giresta har vi börjat anlita trädgårdshjälp på tomten. Vi klarar ännu av att hålla örtagården i styr, att så och plantera på trädgårdslandet, att skörda bär och frukt och annat som växer på lagom höjd från marken, gå med trimmer och gräsklippare, jaga kirskaal, glesa i hallonsnåren, sätta lökar och gräsplantor, ta bort sly. Men spireahäcken tenderar att bli oss övermäktig, till de större träden behöver vi skogshuggare, och fruktträden bör beskäras av en arborist, har vi insett. Varom inte hade vi måst vara där ute tre månader utan avbrott. Minst.

En ensam björk på Drakamöllans naturreservat i Tomelilla kommun.
[Källa: Creative Commons]

I början av juli tillbringade jag en vecka på Drakamöllan, norra kanten av Österlen [1]. Det var johannesörtens tid, och ramslökens. Jag umgicks med en liten grupp nordiska intellektuella och skrev av mig ett par artiklar. När hustrun drog till fjälls i slutet av månaden, satte jag ut på en bilodysse till västra Mellansverige, eller vad man ska kalla det: Närke, Dalsland, Värmland, Västmanland, Dalarna. Jag kom till Dals Rostock, i Mellerud, och bekantade mig med den store örtagårdsmästaren, rektor Johannes Henriksson (död 1935) och hans verk [2]. Han försåg en stor del av den svenska apotekarkåren med råvaror på sin tid. Hans arv förvaltas nu av den mångsidiga konstnärinnan Kerstin Ljungqvist, som på det gamla brunnsområdet underhåller en trädgård i Henrikssons anda. Till sin underbara ateljé slog hon upp dörrarna. Hennes bok, *Nyttans växter*, om svensk medicinalväxtodling, blev sommarens läsoplevelse. Jag bodde på ett B&B i Kroppefjälls gamla sanatoriepark (fjäll betyder här inte berg utan utmark), tillsammans med tre tyska hantverkare som redan på kvällen åt upp all frukostmaten och drack upp all pilsner.

I Nössemark möttes jag av Gunnar Aronsson, psykologiprofessorn, hemma där. Han tog mig över norska gränsen. Kulturlandskapet skiftade på ett ögonblick. På svenska sidan djupa skogar,

på norska (rika Østfold fylke)
öppna fält och hagmark.

Kroppefjälls sanatorium vid sjön Mörttjärn. Foto: Johan Jönsson ([Julle](#)), (fotot något beskuret). [Källa: Creative Commons]

Den norska distriktpolitiken har gått ut på att hålla landsbygden i skick, den svenska regionalpolitiken har sett till att avfolka den. Sedan besökte jag Torsby med poeten och förre riksdagsmannen Bengt Berg som värd. Han visade mig Fryksände kyrkogård, där storsäljande poeten Oscar Stjerne och hästälskaren Sigge Stark är begravda, den förre under en pampig, flera meter hög sten, den senare under en mycket oansenlig, blombevuxen. I en lokal i närheten pågick ett hallelujamöte för att fira att det gått femti år sedan Torsby i en avgörande match besegrade Kristinehamn och därmed tog sig upp i fotbollens division tre. Där luktade starkt av kaffe och kanelbullar. Man fick lyssna till ett ringlande matchreferat. Jag blev placerad bredvid Svennis Eriksson som spelade vänsterinner för Torsby i den matchen, men utan att särskilt utmärka sig, och det gjorde han inte på mötet heller.

Torsbys store son Svennis Eriksson. [Källa Creative Commons]

På vägen därifrån for jag genom Hagfors, en ort som på någon generation har förlorat halva sin befolkning, fick stadsprivilegier så sent om 1950, samma år som Oxelösund, året före Säffle, den sista staden i landet. Genom Grängesberg, en spökstad, än mer urlakad på liv, till Kopparberg, 20 kilometer därifrån, som saknade alla tecken på förfall. I bägge bryggs det öl.

Ingenstans i den svenska provinsen gick det att få svensk mat, däremot grekisk, indisk, italiensk, kinesisk, thailändsk, mellanösternsk och så vidare.

Jag kände en stark saknad efter stadshotell, vita dukar, smör, ost och sill.

På Loka Brunn drack jag rinnande källvatten, gick i Brunnskyrkan och åt en dyr och illa tillredd röding.

I byn Hammarn, Grythyttans socken, intill en bildskön kraftverksdamm, fick jag en kopp rykande hett kaffe vid en vägstation. Där står ett svårt härjat minnesmärke över Erik Johan Ljungberg (1843-1915), som föddes på platsen och blev storpamp i svensk industri, ledare av Stora Kopparberg under en massa år. Han var i olika avseenden omåttlig (dock inte med alkohol). Dirigerade bygget av sitt eget gravmonument i Falun – till detta åtgick 23 ton granit, i gravkammaren skulle finnas elektriskt ljus och det lär lysa där ännu. Karl-Gustaf Hildebrand skrev en beundransvärd bok om honom och Bergslaget.

Industrimannen Erik Johan Ljungbergs (1843-1915) bostad "Villa Bergalid" i Falun. Foto: Calle Eklund/[V-wolf](#) [Källa: Creative Commons]

Det var en bildningsresa. På Stora torget i Västerås köpte jag kantareller, men Leanders antikvariat – där böcker låg i salig röra –

hade tagit ner skylten, liksom delikatessbutiken vid ån. Dagen därpå kom min vän Martin Haag ut till Giresta; vi åt kräftor och rökte direktimporterade kubanska cigarrer. Kalas.

Man behöver inte färdas långt för att göra upptäckter. Att avstå från massturism upplever jag som rena förlustelsen. Staden Prag, som jag besökte flera gånger under åttitalet, har blivit offer för allehanda svinerier – ölrusiga utlänningar, bordeller i överflöd – läser jag i utländsk press; boende söker sig därifrån. Och det är gott att slippa fara dit. Klenoder, som jag skaffade under mina besök där, finns alltså i vårt hem, märkligt räddade undan branden för snart tjugo år sedan. Också så kallade frihetsrevolutioner har ett pris.

Höstens ankomst: den betyder död för mig. Jag driver ett projekt, "Administration of Death", tillsammans med Björn Rombach, på Förvaltningshögskolan i Göteborg. Vårt tredje gemensamma. Björn är en ledande akademiker som alltid får saker ur händerna. Mycket (klokt) prat och mycket (effektiv) verkstad. Gillar jag. Under hösten kommer jag också att arbeta med en liten skrift om Heinrich Mann.

Pensionärstillvaro.

Er

Anders Björnsson

NOTER

[1] Läs gärna på <https://drakamollan.com/nordiskt-forum/>. Liksom även på alliansfriheten.se.

[2] 27/5, samma dag som jag inleder min biltur, nedtecknar jag en mardröm, den sista (?) i en räkka: ”Jag går in i ett stort varuhus, men varuhuset visar sig vara ett fängelse. Detta är utrustat med toaletter enbart för kvinnor. Män förs in i toaletterna med plastskynken som täcker hela kroppen. Jag motsätter mig ordningen och erbjuds överflyttning till ett privatdrivet fängelse. Där är förhållandena annorlunda, jag träffar på gamla elever, som det måste ha gått bra för, eftersom de har råd med sådan lyx. Bland internerna fanns Cecilia Bodström, syster till en före detta justitiedepartementets minister. Jag oroade mig för att mina pensionsbesparingar nu skulle gå åt, men hon lugnade mig med att försäkra, att systemet bygger på statlig fängelsepeng. På det här privatfängelset fanns även spa samt galleria, den senare en företeelse som börjat avfolkas utanför fängelsemurarna, sa Cecilia till mig.”

KODNAMN ONKEL – om spioneriet i Sverige under andra världskriget

AV ANDERS BJÖRNSSON

Erika Schwarze, *Kodnamn Onkel. Den kvinnliga spionen som avslöjade nazisterna i Sverige*. För- och efterord av Jan Bergman. Stockholm: Lindh & Co 2018. 232 s. ISBN 9789177793878

Stockholm var en farlig stad under andra världskriget. Där spionerades och där likviderades. Det officiella Sverige byggde upp ett underrättelsenät som kom att bestå efter krigsslutet. Som neutral stat hade Sverige att ta hänsyn till olika parter. Särskilt viktiga var givetvis kontakterna med ett krigförande Finland och med de ockuperade grannländerna Danmark och Norge. På olika sätt var Sverige inringat av Tyskland – an-

griparstaten – under större delen av kriget. Ännu när det stod klart för de allra flesta, också för tyskarna själva, att Hitler skulle förlora kampen om överhöghet i Europa, fruktade man i Sverige en tysk invasion, antingen söderifrån eller över norska gränsen. Den anpassliga neutralitetslinjen navigerade i ett landskap fullt av fällor och förräderier. Till oss sökte sig inte bara agenter för främmande makt utan också flyktingar undan tyranniet som behövde skydd.

Alla krigförande utnyttjade Sverige för sina intressen. De betalade angivare, informatörer, infiltratörer, konspiratörer. Den svenska säkerhetstjänsten måste och förmodade uppbåda de yppersta krafter, civila, militära, polisiära, för att få reda på vad de höll på med. Den behövde knäcka koder, upparbeta läckor, dölja identiteter. Samtidigt var man tvungen att upprätthålla ett sken av opartiskhet, anständighet, beredvillighet, rentav generositet. Utgångspunkten var att man inte kunde lita på någon; dubbelagenter var inget okänt fenomen i den svenska huvudstaden. Inte heller kunde utländska säkerhetstjänster som opererade i Stockholm nödvändigtvis lita på sina egna medarbetare – det hände att sympatier och lojaliteter skiftade över en natt. Av samma skäl var samarbeten med andra länders underrättelsetjänster vanskliga företag.

Erika Schwarzes (1917-2003) bok *Kodnamn Onkel* är en vittnesutsaga om denna tid, nedskrivet i efterhand och åtskilligt tillrättalagd. Hon kom som ung och frånskild kvinna via Oslo till tyska legationen i Stockholm på Hovslagargatan mitt emot Kungliga slottet vid nyåret 1942. Hon var språkkunnig, närde konstnärsdrömmar, talade norska med lätt tysk brytning, och hennes uppgift blev att vara kontorist på *Abwehr*, en del av den tyska militära underrättelsetjänsten (kontraspionaget), som inrymdes i legationsbyggnaden. Efter en tid flyttade denna avdelning därifrån till en lägenhet på Nybrogatan, nära Östermalms torg. Tillsammans med en manlig kollega, till professionen tandläkare, hade hon att klippa uppgifter om Tyskland i den svenska pressen och förmedla dem till Berlin. Hon hade också ett visst ansvar för kurirpost och kodad rapportering. Hitlerregimen tyckte hon intensivt illa om, och när *Abwehr* infogades i den politiska polisen (*Gestapo*), föll alla hennes illusioner. Desto mer, tycks det, njöt hon av friheten, lyxen, allehanda nöjen på krogar, varuhus, i borgarvåningar, kort sagt i miljöer där ransonering av varor inte var något problem för en person med diplomatisk status i Sverige och med gott utseende. En gång i sin tidiga tjänstgöring var hon oförsiktig i en penningtransaktion till en svensk informant och hotades av utvisning, men hon hade tur samt nog vid det laget blivit bek-

ant med en svensk underrättelseofficer som räddade henne kvar i landet.

Med honom och några av hans kolleger inledde hon ett omfattande samarbete. Hon avslöjade koder, memorerade hemliga meddelanden; hon kunde dricka en manlig överordnad under bordet och få honom att försäga sig och sedan föra budskapet vidare till sina svenska förbindelsemän. Dessa fyllde hon med respekt, för att inte säga beundran. Efter att ha insjuknat i tuberkulos lyckades hon undvika hemtransport, få operationen utförd på Betanias stiftelsens sjukhus i Stockholm, och därefter gick hon under jorden. När kriget var över, hade hon inga större svårigheter att få stanna kvar i landet (till skillnad från en kvinnlig arbetskamrat som tog livet av sig för att inte bli utvisad). Hon skaffade sig en ny yrkesutbildning, gifte sig med en svensk ingenjör och blev sju år efter kriget svensk medborgare. Här i landet förblev hon, och här gjorde hon sina minnesuppteckningar. Som Frau Wendt var hon känd under kriget; sitt flicknamn Schwarze återtog hon så småningom, men omgift blev hon Larsson.

Boken utgavs i en första utgåva 1993, medan hon ännu levde. Efterordet hade skavanker, som nedvärderade Schwarzes insatser, menar **Jan Bergman**, filmare och forskare, som för några år

sedan utkom med en bok om de kvinnliga svenska kontoristerna på den så kallade C-byrån (*Sekretärklubben*, 2015), där Schwarzes kontaktpersoner fanns.

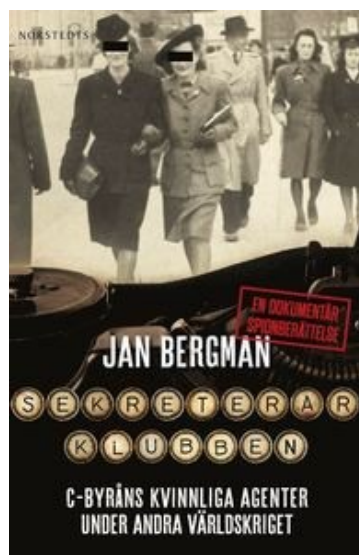

Den trettiosexåriga Erika Schwarze som nybliven svensk medborgare 1953. [Källa: [Minnenas journal](#)]

Han har nu försett hennes skrift med en ny, nödvändig historisk in-ramning. Det är inte fråga om en källkritisk edition, och texten vidlåder samma osäkerhet i detaljer och personkaraktistiker som all minneslitteratur. Man får ta den med ett par nypor salt, och man får tänka sig att sådant som har varit extra besvärande för författarinnan inte har slagits upp särskilt stort av henne. Vad som känns äkta är således inte repliker, inte heller kronologi

(framställningen är tämligen fragmentarisk), men däremot den atmosfär hon levandegör av misstänksamhet, missförstånd, fiendlighet (att bli identifierad som ”nazisthora” efter det tyska krigsnederlaget!). Samtidigt är *Kodnamn Onkel* en fin ministudie i överlevandets och galanteriets dubbla och inte alltid särskilt ädla konst, ett trovärdigt vittnesbörd om hur djup bitterhet inte lyckas ta makten över en människa som vill någonting med sitt liv.

Under sin tjänstgöring i Abwehr belönades Erika Schwarze av den nazistiska staten med Järnkorset – den utmärkelsen slängde hon i Nybroviken när allt var över, uppger hon i boken. Någon belöning av den svenska staten lär hon inte ha fått.

Jan Bergman, *Sekretärklubben: C-byråns kvinnliga agenter under andra världskriget*. 2015, Norstedts, 380 sidor, ISBN 9789113091075

Våra museer (1)

Litografiska Museet

LITOGRAFKLUBBENS
ARKIV

Litografiska museet i Huddinge. Foto: Holger Ellgaard. [Källa: Creative Commons]

AV PER-OLOV KÄLL

Sverige har många utmärkta mindre museer. Dessa utgör en mycket viktig del av vårt kulturarv och man bör göra vad man kan för att slå vakt om och stödja deras verksamhet. Ett bra sätt att göra detta på är – förutom att besöka deras utställningar – bli medlem i de vänföreningar, som museerna ofta har.

Ett mycket intressant museum, unikt i sitt slag i Sverige, är Litografiska Museet, inrymt i Sundby gård i Huddinge kommun. Museet drivs av *Litografklubbens Arkiv* i samarbete med Huddinge kommun och är tillägnat litografin i vid mening, inte minst olika trycktekniker.

På museets hemsida av den 13 december 2019 läser vi om traditionen att skicka julkort:

”Traditionen att skicka julkort med posten är fortfarande stark, enligt Postnord. 2018 skickades 16,5 miljoner julkort i Sverige. Bara 1 av 10 väljer sociala kanaler för julhälsningar. Men under 1990-talet skickades 60 miljoner kort, så det har varit en kraftig minskning. Klassiska julmotiv står, enligt Postnord, fortfarande högt i kurs. Alltså motiv med jultomtar, snö, julgranar, ljus eller bara God Jul.”

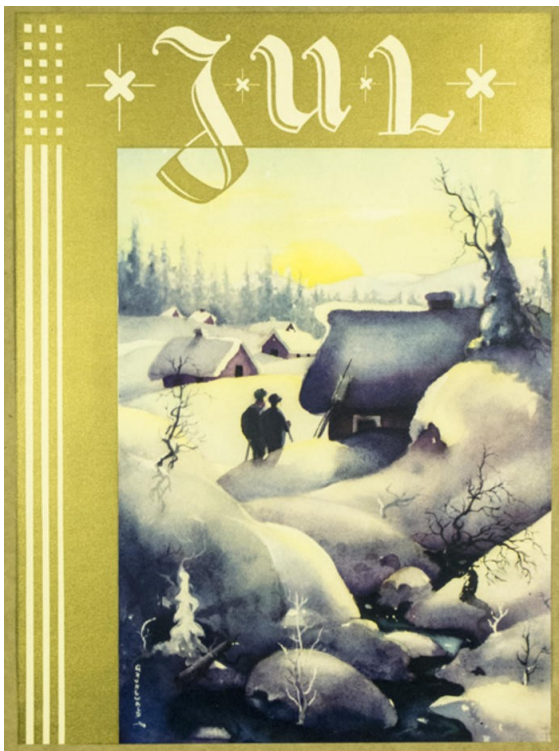
Litografiska Museets exteriör.

Här några av de klassiska julkort, som ingår i museets samlingar och är tillgängliga på nätet (under Creative Commons):

Utställning av trasmattor från dalabygden i Boda kyrka i Rättvik sommaren 2019

foto Jan-Olof Erlandsson

Isaac Grünewald, Julbild för Åhlén & Åkerlund.

Robert Högfeltdt, "Nu är det jul igen..."

Stöd Julian

Assange!

Julian Assange i augusti 2014. Foto: David G Silvers. [Källa: Creative Commons]

Julian Assange sitter för närvarande instängd i ett brittiskt fängelse under hot om att bli utvisad till Förenta Staterna – det nuvarande stadiet i en systematisk kampanj av politisk och juridisk förföljelse som har biståtts av de flesta av världens mest inflytelserika massmedier, däribland Sveriges. Assange är placerad i en isoleringscell och tillåts endast ett minimum av mänsklig kontakt.

Nils Melzer, FN:s särskilda rapportör om tortyr och annan grym, omänsklig eller förnedrande behandling eller be-

straffning, skriver om behandlingen av Julian Assange:

”Under de 20 år jag arbetat med offer för krig, våld och politisk förföljelse har jag aldrig tidigare varit med om att en grupp demokratiska stater gaddat ihop sig i avsikt att isolera, demonisera och skymfa en enskild person under så lång tid och med en sådan brist på hänsyn till mänsklig värdighet och rätts-säkerhet....

De bevis som ställts till mitt förfogande tyder starkt på att det primära ansvaret för det långvariga och samordnade angreppet mot Assange faller på regeringarna i Storbritannien, Sverige, USA och mer nyligen även Ecuador. Följaktligen skulle dessa regeringar gemensamt vara ansvariga för den förutsebara kumulativa effekten av sitt beteende, men också var och en av dem separat för sina respektive bidrag, vare sig dessa gjorts genom direkt utövande, anstiftan, samtycke eller eftergivenhet.”

Ett upprop till stöd för Julian Assange återfinns på följande länk:

www.julian-assange.se